

62111

KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

Halil ÇETİN

ÇARLIK RUSYASI'NIN TÜRKİSTAN'I İŞGALİ VE
BUHARA HANLIĞI

62111

Yüksek Lisans Tezi

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Tez Yöneticisi
Doç. Dr. Mümtaz'er TÜRKÖNE

KIRIKKALE, Ocak 1997

ÖZET

Bu çalışmamızda Türkistan hanlıklarından Buhara Hanlığı'nın ilk önce coğrafi mekanı tespit edilmeye çalışılmış, akabinde İslam fütûhatından hanlığın tesisine kadar geçen yaklaşık sekiz asır devam eden siyasî ve kültürel gelişmelerin bir hulasası verilmiştir. Hanlığın kuruluşundan Çarlık Rusyası'nın bölgeyi nüfûzu altına almasına kadar hanlığın idaresinde bulunmuş olan üç hanedandan Şeybânîler, Canoğulları (Astarhanlılar /Astrahanlılar) ve Mangıtlar döneminde hanlığın siyasî tarihinden kısaca bahis olunmuştur. Aynı zamanda Rus işgalinin başladığı XIX. asır ortalarında hem çarlığın hem de hanlığın dahilî ve haricî ahvali genel hatlarıyla değerlendirilmeye çalışılmıştır. Rusya'nın Türkistan'ı işgalinin iktisadî-ticarî ve askerî amillerinin açıklanmasının ardından işgalin takip ettiği seyir kaydedilmiştir. Çalışmamızın son bölümünde ise Buhara Hanlığı'nın XIX. yüzyıl itibariyle meşruiyyetinin kaynakları üzerinde durulmuş ve idarî, ticarî ve ictimai yapısının bir kısım özelliklerine yer verilmiştir.

ABSTRACT

In this work, first of all, the geographical position of the Bukharan Khanate, one of the khanates of Turkestan, is tried to be indicated, later, a summary of the political and cultural events that took place in the region for about eight centuries from the Islamic conquests to the establishment of the khanate is given. From the emergence of the khanate to the Tsarist Russian capture, the political developments which took place during the dynasties of Sheibanids, Canis (Astarhanids / Astrahanids) and Mangits who ruled the khanate are briefly pointed out. Meantime, on the middle of the XIX. century, when the Russian expansion started, the internal and the external circumstances both in the Tsardom and Bukhara are researched with their general lines. After explaining the economic-commercial and military reasons of the Russian capture of Turkestan, the processes of the expansion are indicated. On the final chapter of our study, the sources of legitimation of the khanate are examined and some of the peculiarities of its administration, local commercial activities and society are explained.

TUTANAK

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

İşbu çalışma, jürimiz tarafından ..... Anabilim Dalı Yüksek Lisans/Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan

Akademik Ünvanı

Adı, Soyadı

İmza

Üye

Akademik Ünvanı

Adı, Soyadı

İmza

Üye

Akademik Ünvanı

Adı, Soyadı

İmza

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tarih

İmza

Akademik Ünvan

Adı, Soyadı

Enstitü Müdürü

(Mühür)

ÖNSÖZ

Bu tezin konusu, XVI. asır ile beraber mahallî bir Prenslikten Çarlığa yükselen Rusya'nın Orta Asya istikametinde gerçekleştirdiği yaklaşık üç asırlık bir yayılma sürecinin ardından, XIX. yüzyılın ortalarında (1853-1873) Türkistan Hanlıklarını işgal etmesi ve bu dönemde bölgedeki en önemli siyasî teşekkül olan Buhara Hanlığı'nın Rus nüfûzuna dahil olması ile hanlığın idarî, iktisadî-ticarî ve ictimai yapısıdır. Böyle bir incelemenin yapılmasındaki amacımız ise daha ilerisi için tasarladığımız Çarlık ve Sovyet Rusya'sı idaresinde "Türkî Cumhuriyetler"de "Milliyetçilik" mefhumunun gelişimi ve takip ettiği seyrin araştırılmasına nem bir zemin hazırlaması hem de Sovyetler döneminde oluşturulan bu Cumhuriyetlerin meydana gelmesinden evvel Orta Asya'nın yerleşik ve "medenî" unsurlarının "Maverâün-nehr" tabir olunan coğrafyada meskun olmaları hasebiyle bu bölgenin Rus işgali öncesindeki siyasî, ictimai ve iktisadî yapısının çalışmayı düşündüğümüz döneme ve konuya ışık tutacak mahiyette olması ile açıklanabilir.

Büyük Britanya İmparatorluğunun "denizaşırı" sömürgecilik karakterinin müteradifi diyebileceğimiz Rus Çarlığı'nın "kıtalararası" olması, Baymirza Hayit'in ifadesi ile "Rus emperyalizminin en iyi kanıtı Rus tarihi"ni meydana getiren XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar takip ettiği yayılcı siyasetinin bir ürünüydü. XX. asra damgasını vuran bu teşekkül Türkiye (Osmanlı Devleti) için olduğu kadar Türk Dünyası için de mühim bir yere sahiptir. Sovyetler Birliği'nin dağılması ile Türk Dünyası'nın önemli bir kısmı ile karşı karşıya kalan Türkiye, aradaki köprülerin tesis edilebilmesi için aynı zamanda onun tarihi ile de ister istemez alakadar olacaktı. Bu cümleden olarak başladığımız bu çalışma, bölgenin tarihi ile ilgili Türkiye ve özellikle Avrupa'da İngilizce yapılan incelemelerin boyutları hakkında bir fikir sahibi olmamıza imkan sağlamıştır.

Türkiye’de XIX. yüzyıl Türkistan tarihi ile mahdut olmamak üzere yapılan incelemelerin başında hiç şüphesiz, A. Zeki Velidî Togan’ın *Bugünkü Türkistan ve Yakın Tarihi* gelmektedir. Baymirza Hayit’in özellikle Çarlık ve Sovyet Rusyası idaresinde Doğu Türkistan’ı konu edinen *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi (Islam and Turkestan Under Russian Rule)* başvurulması gereken eserler arasındadır. Meşhur Rus şarkiyatçısı V. V. Barthold’un Türkçe’ye çevrilen *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* adlı eseri Cengiz’in bölgeye gelişinden evvel Türkistan Tarihi ile alakalı vazgeçilmez bir kaynaktır. Bunların dışında özellikle Rus işgali döneminde diplomasi tarihi alanında Mehmet Saray’ın *Rus İşgali Döneminde Türkistan Hanlıkları ile Osmanlı Devleti arasındaki Siyasî Münasebetler* başlıklı kitabı 1775-1875 dönemi diplomatik gelişmelerinin takip edilebilmesinde başvurulması gereken önemli bir eserdir. Bunların yanısıra muhtelif konularda sınırlı sayıda makale neşredilmiştir.

Çalışmamızda hem konu hem de zaman dilimi açısından fazlasıyla istifade ettiğimiz İngilizce yayınlanmış eserler bir hayli yekûn oluşturmaktadır. Rus işgalini her safhasıyla ele alan A. S. Becker’in *Russia’s Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1914*, Henry H. Howorth’un *History of Mongols* adlı eserinin birinci cildi, Francis H. Skrine ve E. Denison Ross’un *The Heart of Asia* adlı eserleri başvuru kaynaklarının başında gelmektedir. Edward Allworth’un *Central Asia: A Century of Russian Rule* ve Mary Holdsworth’un *Turkestan in the nineteenth Century* isimli çalışmalar işgalin sebepleri ve genel çerçevesi ile hanlıkların bu dönemdeki ictimâî, siyasî ve iktisadî boyutlarını ele almıştır. Helene Carrere d’Encausse’nin *Islam and the Russian Empire* başlıklı eseri özellikle işgal sonrasını incelemesine rağmen, işgalden önce Buhara Hanlığı’nın idarî yapısı hakkındaki detaylı malûmat veren bölümü dolayısı ile önemlidir. Rus Çarlığı’nın XIX. yüzyıl Orta Asya ile ilgili takip ettiği siyaseti ile alakalı David MacKenzie’nin *Imperial Dreams, Harsh Realities: Tsarist Russian Foreign Policy* adlı incelemesi bu çerçevede zikredilmelidir. Buhara Hanlığı’nın ictimâî yapısına ışık tutan Alex Burnes’in *Travels into Bukhara*, Joseph Wolff’un

Narrative of A Mission to Bokhara, Arminius Vambéry'in *Travels in Central Asia* ve Eugene Schuyler'in *Turkistan: Notes of A Journey in Russian Turkistan, Kokand, Bukhara and Kuldja* isimli seyahat yazıları bölgenin sosyal tarihi açısından çok değerli bilgiler içerir.

Tarih ilminin önem kazandığı XX. asırda bölgenin Rus idaresinde olması sebebi ile Türkistan hakkında yapılan en önemli çalışmaların Rusça olması ve bizim de bu lisana aşına olmamızdan dolayı bu kaynaklardan istifade edemememiz bu çalışmanın en önemli kusurlarından birini teşkil etmektedir. Aynı şekilde mevcut şartlarda ulaşamadığımız diğer batı dillerinde neşredilen temel başvuru kaynakları da bu cümledendir.

Bu çalışmamız, yapılan bunca incelemenin belirli bir zaman dilimi ve siyasî gelişmeler göz önüne alınarak yapılan genel bir değerlendirmesidir. Bu değerlendirme literatürümüzde mevcut konu ile doğrudan alakalı eser neşredilmemiş olması sebebiyle de ilk çalışma olma özelliğini haizdir. Aynı zamanda bu mevzuda kaleme alınan eserlerin taranması bu incelemenin hedefleri arasında zikredilebilir.

Son olarak, tez dönemi ile mahdut olmamak üzere, müteşekkir olduğum sevgili hocam ve tez danışmanım Mümtaz' er Türköne teşviki, muhterem hocam ve ağabeyim A. Nezihi Turan üslûbu, kıymetli hocam ve bölüm başkanım A. İbrahim Savaş da hoşgörüsü ile beni kucaklamışlardır. Eşim ve dostlarım da yardımlarını esirgemediler, sağolsunlar.

Halil Çetin

Kış 1997, Ankara

İÇİNDEKİLER

Özet	I
Abstract	II
Tutanak	III
Önsöz	IV
İçindekiler	VII
Türkistan Hanlıklarının Haritası	IX
Giriş	
A. Orta Asya	1
1. Coğrafi Tanım	1
2. Türk ili: Türkistan	2
3. Mâverâü'n-nehr	4
a. Coğrafi Tanım ve İslam Fetihleri Öncesi Durum	4
b. Timur'a Kadar Bölgenin Türkleşmesi	5
B. Buhara Hanlığı; Siyasi Tarihi	8
1. Hanlığın Teşekkülüne Kadar Mâverâü'n-nehr	8
2. Buhara Hanlığı'nın Tesisinden Emir Nasrullah'ın Ölümüne Kadar (1860)	10
a. Şeybânî Hanedanlığı (1500-1598)	10
b. Canoğulları (Astarhanlılar) Hanedanlığı (1598-1785)	13
c. Mangıt Sülalesi (1785-1920)	14
I. Bölüm	
Rus İşgali Öncesi Dahilî ve Haricî Gelişmeler	18
A. Buhara Hanlığı	18
1. Dahilî Durum	18
2. Haricî Gelişmeler	20

B. Rus Çarlığı	23
1. Dahilî Ahval	23
2. Haricî Olaylar	24
II. Bölüm	
Fiilî İşgalin Başlaması	28
A. Bozkır'ın Zaptı	28
B. Türkistan'ın İşgali	31
1. İşgalin İktisadî-Ticarî ve Askerî Sebepleri	31
2. Hokand Hanlığı'nın İşgali ve Buhara'nın Tavrı	36
3. Buhara Hanlığı'nın Rus Nüfûzuna Girmesi ve 1866,1868,1873 Rus-Buhara Anlaşmaları	42
III. Bölüm	
Buhara Hanlığı	52
A. İdarî Yapı	52
1. Emirlik ve Meşruiyet Kaynakları	52
2. Devlet Sistemi	56
B. İctimaî Yapı	65
1. Dinî Hayat	65
2. Eğitim Kurumları ve Tedrisat	71
3. Ticaret	74
4. Halkın Hayat Tarzı	78
Değerlendirme	86
Bibliyografya	88
Ekler	91
Özgeçmiş	

GİRİŞ

A. Orta Asya

1. Coğrafi Tanım

“Orta Asya” terimi tarihî ve kültürel bir ifadeden ziyade coğrafi bir tanımlamadır. Dünyanın farklı bölgelerinde ve değişik ilim adamları tarafından farklı anlamlarda kullanılması hasebiyle, her defasında bu tanımlamanın yeniden yapılması icab etmektedir. Esasen terim farklı dillerde başka anlamlara gelmektedir. Mesela İngilizce’de “Orta Asya” (*Central Asia*) terimi umumiyetle batıda Ural Nehri ve Hazar Denizi’nden doğuda Mançurya’ya kadar bütün İç Asya merkezî bölgesi anlamına gelmektedir. Fakat buna rağmen daha dar anlamında, bu bölgenin batı kısmıyla sınırlandırılmıştır. Fransızca “*Asie centrale*” terimi bu dar anlamı karşılarken, “*Haute Asie*” genellikle İç Asya merkezî bölgesinin doğu kısmı için kullanılmaktadır. Benzer bir fark çoğu zaman Rusça’da da mevcuttur. “*Уенгальная*” (*Central Asia*) İç Asya merkezî bölgesinin doğu tarafları için kullanılırken batı bölgesi ise “*Средняя Азия*” (edebî olarak İç Asya) terimi kullanılır. “*Mittelasien*” ve “*Zentralasien*” arasındaki farkın çerçevesi o kadar iyi tespit edilmemiş olmasına rağmen, bu Almanca terimlerin kullanımları da umumiyetle Rusça gibidir. Farsça karşılıkları olan “*Âsyâ-yı Merkezi*, *Âsyâ-yı Miyâne* ve *Âsyâ-yı Vustâ*” gelişigüzel kullanılırken, Türkçe ve Arapça karşılıkları “*Orta Asya* ve *Âsiyâ'l-Vustâ*” Rusça’da olduğu gibi kullanılmaktadır.¹ Burada üzerinde durulması gereken nokta, çalışmamız

---

¹ Yuri Bregel, *Bibliography of Islamic Central Asia*, I, Indiana University Press, Bloomington, 1995, s. VII.

sebebiyle Türkçe’de “*Orta Asya*” teriminin hangi bölgeye atfen kullanılıyor olmasıdır. Yukarıdaki açıklamalarda Yuri Bregel’in ifadesine göre Türkçe’de “*Orta Asya*” terimi İç Asya merkezî bölgesinin doğu ve batı kısımları için bir farklılık- hangisi olduğunu belirtmiyor- arz etmektedir. Ancak bu konuda kendisi ile hemfikir değiliz, zira terim Türkçe’de tüm bölgeyi kuşatıcı, yani kendisinin yaptığı coğrafi tanımlama itibarıyla “batıda Ural Nehri ve Hazar Denizi’nden doğuda Mançurya’ya kadar olan bölge” olarak kullanılmaktadır.²

Orta Asya, coğrafi kimliğinin ötesinde millî ve kültürel açılardan Türk tarihinde hususî bir konuma sahiptir. Bölgenin etnoğrafik, tarihî ve kültürel arka planı göz önüne alındığında, yeni bir tanımlamaya ihtiyaç olacağı için “Türk ili” manasına gelen “*Türkistan*” teriminin “*Orta Asya*” ifadesi yerine kullanılması daha uygun olacaktır.

2. Türk İli: Türkistan

Farsça “*Türk ili*” manasına gelen Türkistan etnoğrafik ve tarihî manası ile Türk kültür ve medeniyetinin asırlar boyu hüküm sürdüğü, VIII. asırdan itibaren de İslam geleneği ile yoğrulmuş mirasını günümüze ulaştırdığı “*anayurt*” tur. Bu noktada yeni bir coğrafi tanım yapmak gerekirse “ güneyden Gurgân ırmağı, Horasan dağları, Küpet Dağ, Kuhi Baba (Kara Dağ, Kohzâr-ı Mescid), Mezdûran, Topçak ve Ak Dağ (Kôh-i Sefid) dağları, Hindügüş sırtları, Mustag-Küenlün sıradağları; doğudan Şarkî Türkistan’ın doğu sınırları , “Sucav” civarından Moğol Altayı’nda “Burucan” geçidi; şimâlden Cungarya ve Kazakistan’ın şimâl sınırlarını teşkil eden İrtiş havzası ve Aral-İrtiş su ayrımı

² “Orta Asya’yı, güneyde, Alp sistemine dahil dünyanın en yüksek dağ sıralarını teşkil eden Himalayalar’la, kuzeyde Sayan dağları ve Baykal gölü etrafındaki dağlar, batıda Hazar denizi ile doğuda Büyük Kingan dağları arasında kalan geniş saha meydana getirmektedir.” Ahmet Ardel, “Türk Ülkelerinin Tabii Coğrafyası”, *Türk Dünyası El Kitabı*, I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1992, s. 9.

hattının şimâl yamaçları; batıdan cenûbî Ural Dağı, Yayık (Ural) ırmağı, Edil (Volga)'in denize döküldüğü yer ve Hazar Denizi ile sınırlanmıştır.”³

Türkistan tarihi sahasında asrımızın en büyük mütehassısı olan Rus şarkiyatçısı V.V. Barthold'a göre Türkistan hudutları itibariyle asırlarca farklı bölgeleri ifade etmiştir. “Sasaniler zamanında Türklerin memleketi doğrudan doğruya Amu-Derya (Ceyhun)'nın kuzeyinden başlıyordu. İslam fütûhatıyla beraber Türklerin daha da güneye inmeleriyle, IX. ve X. asırlarda Arap coğrafyacıları için Türkistan “*Mâverâü'n-nehr*” diye isimlendirilen kültür sahasının güneyinden başlamaktaydı. Gerçekten Türkistan kelimesi belki kitâbiyâttan ziyade halk dilinde daha Türk fetihleriyle ilk manasını çoktan tespit etmiş bulunuyordu. Bu kelime XIX. asrın ilmî ıstılahına Ruslar tarafından değil, herhalde İran ve Afgan dillerinde kullanılması tesiriyle İngilizler tarafından sokulmuştu. Literatürümüzde bilhassa seyahatnamelerde Rus, Çin ve Afganistan Türkistan'ı çok defa birbirinden tefrik edilmiştir. Bazen bunun yerine Batı ve Doğu Türkistan tabiri kullanılmıştır.”⁴ Türkistan'ın coğrafi kaygılarla doğu ve batı olarak taksiminden ziyade müellifin de ifade ettiği gibi, zamanın siyasî şartları mücibince Rus, Çin ve Afgan Türkistan'ı olarak adlandırılması bir çok ilgili tarihçi tarafından her hangi bir beis görülmeden yapılmaktadır. Ancak bu ayırım, Türkistan'ın herhangi bir kısmının bugün için Rus işgali ve hakimiyetinde olması mevzu-i bahis olmadığından Rus Türkistan'ı ifadesi pek bir anlam taşımamaktadır.⁵

Coğrafi tanımlamalarımızın son aşaması Arapça “*Mâverâü'n-nehr*”, Farsça “*Par-Derya*” ve İngilizce “*Transoxiana*” tabir olunan “Amu-Derya'nın ötesi”nin tanımlanmasıdır.

³ A. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderûn Kitabevi, İstanbul, 1981, s. 1.

⁴ Vassilliy Viladimiroviç Barthold, “Türkistan”, Millî Eğitim Bakanlığı *İslam Ansiklopedisi*, 12/2, İstanbul, 1988, s. 141.

⁵ Ahmet Ardel'in bu konuyla ilgili verdiği misal gayet yerindedir; “Bugün Rus işgali altında (eserin ilk baskısı 1976 tarihlidir) olmasına rağmen Doğu Almanya için Rus Almanyası denmediği gibi, I. Cihan Harbi sonuna kadar Avusturya ve Almanya arasında paylaşılmış Çekoslovakya için de Avusturya Çekoslovakyası ve Almanya Çekoslovakyası diye tabirler kullanılmamıştır. Ahmet Ardel, a.g.e., s. 9.

3. Mâverâü'n-nehr

a. Coğrafi Tanım ve İslam Fetihleri Öncesi Durum

Amu-Derya nehri (Ceyhun, Öküz veya Oxus) ile Sir-Derya (Seyhun, İnci veya Jaxartes) nehri havzasındaki “medenî” bölge, gerek nüfus kalabalıklığı gerek topraklarının verimliliği bakımından Türk egemenliğindeki eyaletler arasında genellikle birinci sırayı işgal etmekteydi; ayrıca hakkında en fazla tarihi ve coğrafi bilgiye sahip olduğumuz yegâne eyalettir.⁶ Etnoğrafik bakımdan aslında Arîler tarafından iskan edilmiş olan ülke zamanla Türkleşmiştir.⁷ Rus şarkiyatçısı Barthold eserinin ilk bölümünü-120 sayfa- Mâverâü'n-nehr'e ayırarak, bölgenin şehirleri, coğrafi özellikleri ve tarihi hakkında çok tafsilatlı bilgi vermektedir. Merv, Belh, Semerkand, Buhara, Ürgenç (Gürgenç), Harezm, Hokand, Zereşan ve Kaşka Derya vadileri, Fergana ovası bu medeniyet beşiğinin hafızalarda bıraktığı isimlerden sadece bir kaçıdır.

Çalışmamızın coğrafi mekanını teşkil eden bu bölgeye verilen “Mâverâü'n-nehr” ismini karşılayan bir terim Türkçe’imizde henüz ne tutulmuş ne de yaygın hale gelmiştir.⁸ Lügat anlamı itibariyle “nehirin arkası, öte tarafında bulunan ülke” manasına gelen bu coğrafi terimin doğmasında ve Türkistan’ın geniş bir bölgesinin bu isimle anılmasında Ceyhun (Amu-Derya) nehrinin “İran-

⁶ V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Çev. H. Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu, 1990, s. 67.

⁷ a.g.e., s. 67; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1988, s. 82. Ayrıca bölgenin Türklüğü hakkında; Zekeriya Kitapçı, “Tarih Objektifinde Aşağı Türkistan (Mâverâü'n-nehr)’in Türklüğü Meselesine Umumi Bir Bakış”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 29, Mayıs 1989, s. 1.

⁸ Zekeriya Kitapçı, *Yeni İslam Tarihi ve Türkistan*, I, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1991, s. 200. Müellif “Mâverâü'n-nehr” terimini kullanmaktan özellikle kaçınmaktadır. Zira bu kelime Türklerin anayurdu olan Türkistan’ın önemli bir parçası olarak bu bölgedeki Türk kültür ve mevcudiyetini ifade etmekten uzaktır. Bunun yerine en uygun olarak “Aşağı Türkistan” terimini kullanmayı tercih etmektedir. s. 200-1.

Turan” arasındaki tarihî hudut olarak icra ettiği fonksiyonun büyük ölçüde rolü vardır.⁹

Mâverâün-nehr’de İslam fütûhatından önce mahallî hükümdarların bölgeyi idareleri, dönemin en önemli özelliklerindedir. Böyle bir yapılaşmanın yanı sıra, dinî topluluklar olarak Zerdüştler, Budistler ve Nesturîler bölgede etkili olan unsurlardır.¹⁰ Fetihlerle beraber Müslümanların karşılaştıkları tablo devamlı olarak birbiriyle harbeden çeşitli emirlikler, cesur fakat tamamen teşkilatsız silahşörler sınıfıydı; bu manzara ne zaman ki güçlü bir devlet bölgede hakimiyeti tesis etmiş, işte o zaman istikrar ve sükûnet kazanmıştır. Ne hazindir ki XIX. asrın ikinci yarısında Ruslar Türkistan Hanlıklarını işgale kalkıştıklarında, durum VIII. asırdan pek farklı değildi.

b. Timur’a Kadar Bölgenin Türkleşmesi

Makedonyalı Büyük İskender’in işgali ve takip eden Helenizm’in saltanatının yerini alacak olan İslam kültürünün Mâverâün-nehr’e akışından evvel, Sasânî egemenliği döneminde ilk defa Hunlar zamanında Türklerin bölge ile temasa geçtiklerini müşahede ediyoruz.¹¹ M.S. 330 senelerinde bilinmeyen sebeplerden dolayı Altaylar’dan batıya doğru yönelen göçebe unsurlar, Orta Asya’daki demografik yapının altüst olmasına sebep olan “Kavimler Göçü”nü meydana getirmiştir. Bu göç esnasında bugünkü Kazakistan bozkırlarına, oradan da Afganistan’ın Toharistan bölgesine inmiş olan Hun kabileleri 367’de

⁹ a.g.e., s. 201.

¹⁰ V. V. Barthold, a.g.e., s. 195.

¹¹ İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., s. 82.

Mâverâü'n-nehr'de hakimiyetlerini tesis etmişlerdir.¹² V. asır ortalarından itibaren de Ak Hunlar (Eftalitler) adı altında tarih sahnesinde rol oynamışlar ve VI. asrın ortalarında Amu-Derya sınır olmak üzere Sasanî ve Göktürkler tarafından yıkılmışlardır. Göktürkler'in Mançurya'dan Karadeniz'e kadar uzanan hakimiyet alanları dahilinde olan Mâverâü n-nehr, VII. asrın ortalarında yerli halk Soğdların eline geçmiştir. VIII. asrın sonlarında Göktürk Devleti Çin tasallutundan kurtulup ikinci defa siyasî hakimiyetini kurduğu zaman, 1071 senesinde "İran-Turan" ülkelerinin arasında tabii sınır olan Demir Kapı'ya (Belh-Semer kand yolu üzerinde, 12-20 metre genişlik ve üç kilometre uzunluğunda meşhur bir geçit) ulaşmıştır.¹³ Müslümanlar ile tanışmanın gerçekleştiği bu dönemden sonra, ilk defa "Tacik" isminin (Tayy adlı Arap kabilesinden dolayı İranlıların Araplara verdiği "Tezik" isminden kaynaklanan) Orhun Kitabeleri'nde ve daha sonra Türkler tarafından İranlılar için kullandıklarını görüyoruz.¹⁴

VIII. asrın başlarında Mâverâün-nehr'de ilk İslamî fütûhâtı gerçekleşmiştir. Emevî halifesine tâbi ve merkez Horasan olmak üzere, askerî valilerden Kuteybe b. Müslim'in Buhara ile Soğdların merkezi olan Semerkand'ı ele geçirmesi (711-2) Türk-İslam münasebetlerinin ilk devrelerini teşkil etmektedir.¹⁵ Bu sıralarda Göktürk Devleti'nin dahilî karışıklıklarla uğraşmakta olduğu bilinmektedir. İslam ordularının Mâverâün-nehr'de karşılaştıkları hakim unsurun kim olduğu meselesi tartışma mevzuudur. Buradaki ihtilaf Göktürklerin hakanları Kağan, Bilge ve Kül Tegin'in mağlubiyetleri meselesidir. Aslında Soğdların başında bulunan bir Türgiş hanının İslam ordularıyla mücadelesi ve mağlubiyeti söz konusudur.¹⁶ Türk boylarından biri olan Türgişler, Emevî ilerleyişinin önündeki en büyük engeldi. Buhara'yı geri almalarına rağmen iç

¹² e.g.e., s. 82.

¹³ A. Z. V. Togan, a.g.e., s. 85.

¹⁴ İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 112; A. Z. V. Togan, a.g.e., s. 80.

¹⁵ Zekerîya Kitapçı'ya göre ilk Müslüman Türk hükümdarı Türgiş boyundan olan ve Toharistan bölgesini nüfuzu altında bulunduran Nazik Tarhan (644 ?-709) dir. Kuteybe b. Müslim'in valiliğinden önce 704 senesinde Müslüman olmuştur. *Türkistan'da Müslüman olan İlk Türk Hükümdarları*, Türk Dünyası Araştırma Vakfı, İstanbul, 1988, s. 26.

¹⁶ İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 114; V. V. Barthold, a.g.e., s. 202.

karışıklıklar neticesinde dağılmaları (766) üzerine, bu defa Karluklar bölgede ağırlık kazanmaya başlamışlardı. Hilafete Emevîler'in yerine geçen Abbasiler döneminin ilk senesinde Karluklar, Çin ile yapılan muharebede Arapların tarafını tuttuklarında hem bölgedeki Çin nüfuzu kırılmış hem de Türk tarihinin ve bölgenin en önemli hadiselerinden biri gerçekleşmiş oluyordu (751 Talar Savaşı). Bozkır bundan böyle Orta Asya Türk-İslam devletleri olarak anılacak olan hükümdarlıklardan ilki olan, Karahanlılar Devleti'nin nüvesini teşkil eden Karluklar'ın kontrolündeydi.

IX. asrın başlangıcıyla beraber Mâverâün-nehr'de Abbasî halifelerine bağlı, ancak bir hanedan olarak nüfuz sahibi olan Tahirîler ve Samanîleri görüyoruz. X. ve XI. asırlarda bir taraftan doğudan batıya Türk göçleri devam ederken, bir taraftan da Karahanlılar, Gazneliler ve Selçukluların bölgedeki mücadelelerini müşahede ediyoruz. XII. asır Mâverâün-nehr'i, bu defa Karahitaylar ve Harzemşahlar arasındaki çekişmelere sahne oluyordu. Orta Asya, XIII. yüzyılın en büyük istilası olan Cengiz ordularından nasibini almasıyla, İslam fütûhatı gibi önemli bir vakiya tekrar maruz kalıyordu. Bu olaylarla Mâverâün-nehr, hem demografik hem de kültürel bir değişim içine giriyordu. Evvelce bu sahada meskûn olan Tacikler, Cengiz fütûhatı esnasında Doğu Türkistan'a, Çağataylılar ile İlhanlıların mücadeleleri sırasında ise umumiyetle Horasan'a sevk olunmuşlardı. Bunların yerini Türkler dolduracaktı.¹⁷ Ancak, özellikle XIII. ve XIV. asırlarda "Kaşgar ve Mâverâün-nehr'de İran unsurlarıyla müttefik olan medenî Müslüman Türkler ve onlara dayanan 'bek'ler ve bazı hanlar", diğer taraftan "Yedisu ve Uyguristan'daki Budist ve Hıristiyan Uygurlara ve Yedisu'nun gayri müslim medenî Türklerine dayanan göçebeler ve Cengiz oğullarının ekseriyeti arasında" bir kültür çatışması vardı. Yani "İslamlar, İslamiyet ve Müslüman medenî Türkler" ile "Budizm ve Şamanizm'e dayanan göçebe Türk-Moğol ananeleri" çok şiddetli çarpışıyordu.¹⁸

¹⁷ A. Z. V. Togan, a.g.e., s. 102.

¹⁸ a.g.e., s. 102.

Türk, Moğol ve Tacik gelenekleriyle İslam motifleri ve tasavvufunun¹⁹ bir harmanı haline gelen Mâverâü'n-nehr'in ikinci fatihi Timur'dur. Bu sentezin sağlam temellere oturtulmasını sağlayan ve onun düstûrlarının sonraki devletler için meşrûiyet kaynağı olacağı Timur, "Türklerin ancak kendi ananelerini İslam ananelerine uydurabildikleri, göçebe hayatı bırakarak medenî ve mahsuldar ülkelerde yerleştikleri ve Tacik-İslam medeniyetiyle Türk ananelerini Türklük ve Moğolluğu esas tutmak üzere cem' edebildikleri zaman, Türkistan'da sağlam bir hükümet kurulabileceğini gayet açık bir surette anlamıştır."²⁰

B. Buhara Hanlığı; Siyasî Tarihi

1. Hanlığın Teşekkülüne Kadar Mâverâü'n-nehr

Timur'un ölümünden sonra, vasiyeti üzerine en büyük oğlunun otoritesi altında toprakların çocuk ve torunlarına paylaşılması gerekirken, üçüncü oğlu Miran Şah'ın oğlu Halil'in askerlerin desteğini alarak Semerkand'da tahta oturması (1405), kardeş kavgalarının başlangıcı olmuştur. Ancak liyâkat gösterememesi üzerine emirleri tarafından tahttan indirilmesiyle, yerine Horasan hakimi ve Timuroğulları arasında en müstesna şahsiyetlerden biri olan Şahrüh (1407-1447) getirilmiştir. Saltanatı döneminde kültür sahasında "Timur Rönesansı" denen hareketlerin zirveye çıkmasını temin etmiştir.²¹ Oğlu Uluğ

¹⁹ İslam medeniyeti Türklere, İran kültürünün merkezi olan Horasan yolu ile Mâverâü'n-nehr'den geçerek geliyordu. Mâverâü'n-nehr'de Türk-İslam tasavvufunun önde gelen şahsiyeti olan Hoca Ahmed Yesevî (1093?-1166) Arapça bilmeyen Türklere " Farsça yerine Türkçe'yi kullanarak yine Türklerin halk edebiyatından alınmış basit şekillerle, ahlakî ve tasavvufî manzûmeler yazarak" İslam dininin anlaşılması ve benimsenip yaşanması hususunda çok etkili olmuştur. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, 1991, s. 75.

²⁰ A. Z. V. Togan, a.g.e., s. 104.

²¹ René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. Reşat Uzmen, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1980, s. 426.

Bey'in daha babası hayatta iken Herat ve Türkistan valiliği ile görevli olarak başkent Semerkand'ı bu yeniden doğuşun en parlak merkezi haline getirmesi ve özellikle kendisinin gayretleriyle inşa ettirdiği rasathane dönemin parlaklığının zirvelerinden sadece birisini temsil etmektedir.²² Uluğ Bey'den sonra bölgede hakimiyeti ele geçiren Miranşah'ın torunu Ebû Said, XV. asrın ikinci yarısından itibaren İran'da yükselen Akkoyunlu Uzun Hasan ile yaptığı savaşa (1469) kadar Timur mirasını ihya etmiştir.

İran'da bu kudretli Türkmen hükümdarlığı karşısında son Timuroğulları, artık küçük mahallî hükümdarlıklardan başka bir şey değildirler. 1494'e kadar bölgeye sahip çıkacak olan Ebû Said'in oğlu Ahmed Sultan'ın ölümünden sonra istikrar bir türlü sağlanamıyordu. Bu esnada, geleceğin Hindistan Türk Devleti'nin kurucusu olan Babür de Semerkand'ı ele geçirmiş, ama daha fazla tutunamamıştır. Devam eden bu iç karışıklıklar, bir diğer istilaya davetiye çıkarmaktan başka bir şey değildi; Cengizoğullarının ağabey kolundan gelen Özbek aşiretinin reisi olan Muhammed Şeybânî Türkistan taraflarında talihini denemek istiyordu.²³

²² V. V. Barthold, *Four Studies on the History of Central Asia*, I, E. J. Brill, Leiden, 1962, s. 62. Bu rasathanede yetişmiş, daha sonra da Osmanlı Devleti'nde büyük şöhret kazanmış olan büyük Türk astronom ve matematikçisi Ali Kuşçu bir çok alimin yanı sıra Uluğ Bey'den de dersler almıştır. Cengiz Aydın, "Ali Kuşçu", Türkiye Diyanet Vakfı *İslam Ansiklopedisi*, II, İstanbul, 1989, s. 408.

²³ R. Grousset, a.g.e., s. 433.

2. Buhara Hanlığı'nın Tesisinden Emir Nasrullah'ın Ölümüne (1860) Kadar

a. Şeybânî Hanedanlığı (1500-1598)

Rus işgaline kadar Buhara Hanlığında hüküm süren üç hanedandan birincisi olan Şeybânîler hanlığın kurucuları olarak ayrı bir ehemmiyete sahiptirler. Cengizogulları'nın İran, Türkistan, Güney Rusya ve Çin'de kurdukları hanedanların izlerinin silinmeye yüz tuttuğu Kuzey bozkırlarında aynı ailenin diğer dalları olan Şeybânîler, Timuroğlu Cüci'nin oğlu, Batu ve Berke'nin kardeşi Şeyban adında Cengiz Han'ın bir torununa dayanıyordu.²⁴ Cengiz'in ölümü üzerine Şeyban'a Güney Urallar'ın doğu ve güneydoğusundaki topraklar kalyordu. R. Grousset'e göre XIV. asrın ortalarında Şeybânîler'e tâbi aşiretler Özbek adını almışlardır.²⁵ Ancak kendisinin de ifade ettiği gibi bu mesele hâlâ tartışılmaktadır. Z.V. Togan ise Özbek isminin, evvelce "Toğmak" denilen Deşt-i Kıpçak²⁶ kavimlerinin Özbek Han (1312-1340)'dan sonra "Özbek" umumi adı ile adlandırıldıklarını ileri sürmektedir.²⁷

Özbeklerin bir devlet olarak teşkilatlanmalarında esas kurucu olarak Şeybânî Hanı Ebû'l-Hayr anılmaktadır. 1428'de on yedi yaşında iken Sibiry'a da Tura nehri boyunca han ilan edilen bu Şeybânî, doğudan gelen Kalmuk (Moğol kabileleri konfederasyonu olan Oyratlar) istilasına kadar (1456-7) Ural'ın doğusuyla Sir-Derya'nın kuzeyindeki bozkırlarda hakimiyetini tesis etmiştir. Bu

²⁴ V.V. Barthold, "Şeybânîler", *MEBİA*, XI, İstanbul, 1993, s. 456. Ayrıca Şeybânîler için bkz. Mustafa Kafalı, "Cüci Sülalesi ve Şubeleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, I, 1969, s. 104-5, "Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusu", *Atsız Armağanı*, İstanbul, 1974, s. 295-306.

²⁵ R. Grousset, a.g.e., s. 442. Özbeklerin genel kültür tarihi için bkz. Edward Allworth, *The Modern Uzbeks. From the XIVth to the Present*, Hoover Institution Press, Stanford, 1990.

²⁶ Deşt-i Kıpçak; Hazar ile Aral'ın kuzeyinden Urallar'a kadar uzanan çorak bölgeye verilen addır.

²⁷ A. Z. V. Togan, a.g.e., s. 31; V. V. Barthold, a.g.m., s. 457.

istilaya karşı durmak istemişse de muvaffak olamamış ve bunun neticesinde sonraları tarih sahnesinde “Kazaklar” olarak yerlerini alacak olan bir kısım aşiret Ebû'l-Hayr'dan ayrılmıştır.²⁸ Ebû'l-Hayr Han Özbekler'in yerleşik hayata geçmelerinde çok önemli rol üstlenmiştir.

Yukarıda zikrettiğimiz vechile son Timuroğullarının iç çekişmelerinden istifade ederek Semerkand ve Buhara'yı ele geçiren Ebû'l-Hayr'ın torunu (Şah Budak'ın oğlu) Muhammed Şeybânî (Şaybak Beg)1500 senesinde Timurfler'in tahtına oturmuştur. Bu arada Sasanî mirasına sahip çıkan ilk yerli hanedan²⁹ olan Safavîler Özbeklerin bölgedeki en büyük rakipleriydi. Zira Safavîler İranlı; Özbekler Türk-Moğol, Safavîler ateşli Şi'î; Özbekler inançlı Sünnî idiler.³⁰ Bu iki kuvvetin 1510 senesinde Merv'deki karşılaşmaları Özbek hanı Muhammed Şeybanî'nin vefatıyla neticelenmiş ve bölge bir daha istikrarsızlığa mahkum olmuştur. Hindistan Türk Devleti'nin kurucusu Bâbüür kısa süre de olsa Semerkand ve Buhara'ya girmiş ise de Şi'îlerin yardımını aldığı için her ne kadar Timuroğlu olsa da halkın Sünnîlik hassasiyeti hasebiyle çekilmek zorunda kalmıştır (1512).³¹ Bu karmaşada Özbekler tekrar kontrolü ele geçirmişler ve Amu-Derya bir zamanlar Sasanîler ve Hunlar arasında olduğu gibi şimdi de “İran-Turan” arasındaki hudut olarak kalmıştır.

Mâverâün-nehr'deki Şi'î işgalinin yerli halk tarafından sona erdirildiği bu dönemde, Buhara ve Semerkand gibi Hive (Harezmi)'de de Şeybânîlerin bir başka kolunun reisi İlbars isyanın başına geçmiş ve Sasanîleri püskürtmüştür. Bunun akabinde 1512'de Hive'de Buhara'dan bağımsız bir hanlık tesis etmiş ve Ürgenç'i merkez yapmıştır. Bu hanlık 1920'de Ruslar tarafından ortadan

²⁸ A. Z. V. Togan, a.g.e., s. 36. Müellif “kazak” isminin ekseriya siyasî bir maksat ile bir isyan neticesinde ailesiz halde bazen de aile ile birlikte cemiyetten uzaklaşarak dağ ve saharalara çekilen ve fırsattan istifade ederek hükümet işlerini ele alana kadar el ve kabilenin himayesinden dışarda dolaşan sergüzeştçilere itlak olduğundan bahsetmektedir. Ayrıca Kazakların umumî tarihi için bkz. Martha Brill Olcott, *The Kazaks*, Hoover Institution Press, Stanford, 1949.

²⁹ Yerliden kastımız hanedanın dayandığı etnik temellerdir. Yoksa kurucusu Şah İsmail'in Türkmen olduğu meselesi tartışmaya mahal vermeyecek derecede kat'îdir. Daha fazla bilgi için bkz. Faruk Sümer, *Safavî Devleti'nin Kuruluşunda Türklerin Rolü*,

³⁰ R. Grousset, a.g.e., s. 483.

kaldırılincaya kadar bölgenin siyasî, ictimai ve iktisadî merkezlerinden biri olarak varlığını sürdürebilmiştir.

Bu şekilde yeniden dirilen Şeybânî Hanedanı³² XVI. asır boyunca Mâverâü'n-nehr'de hakimiyetini güçlendirmiş ve en dirayetli hanlarından biri olan II. Abdullah zamanında (1560-1598)-1560 ile 1583 seneleri arasında babasına vekaleten hanlık yapmıştır- İran, Afganistan ve kuzeydeki bozkırlarda sağladığı istikrar hanedanlığın son temsilcisi olan oğlu El-Mü'min'in altı aylık saltanatı ile nihayete ermiştir.

Aynı zamanda değerlendirmemiz icap eden mesele XIV. asrın başlangıcıyla beraber dünya konjektüründe meydana gelen önemli hadiselerdir ki Orta Asya tarihinde önemli izler bırakmıştır. Bunların başında hiç kuşkusuz bölgeye hem maddî kaynak hem de jeopolitik önem kazandıran "İpek Yolu" ticaretinin kavşak noktasında yer almasından kaynaklanan öneminin Hindistan ve Çin'den Batı Avrupa'ya açılan doğrudan deniz yolu neticesinde azalmasıdır. İkinci olarak da XV. asrın sonlarında bölgede meydana gelen siyasî istikrarsızlığın yeniden bir istilaya sebebiyet vermesi ile XVI. asrın başlarında bölgeye akın eden Özbeklerin yarattığı kargaşadır. Son olarak da İran'da yeşeren Şii olgusunun Safavî Devleti ile beraber bir siyasî teşekküle dönüşmesi Orta Asya'yı batı İslam ve Hıristiyan dünyasından tecrit ederek kendi dünyası içine hapsedmiştir.

³¹ a.g.e., s. 484.

³² Hanedanlık her ne kadar aynı isimle anılmaya devam etmişse de bazı tarihçiler hükümdarlığın Şeyban'ın oğullarından Ebu'l-Hayr'ın oğullarına geçtiğini ve be sebeple Ebu'l-Hayriler olarak da adlandırıldığını kaydederler. Henry H. Howorth, *The History of Mongols*, II/2, Burt Franklin, New York, Tarih yok, s. 686; V. V. Barthold, "Şeybânîler", s. 457; Aynı şekilde bu ismin mahzurlu olduğunu ifade eden Mehmet Alpargu, Mâverâün-nehr'de Özbek teşkilatlanmasını bir hanlık biçiminde organize eden Muhammed Şeybânî'nin oğul ve torunlarından gelen bir hanlık sülalesi görülmediğini, devam eden hanedanın Ebu'l-Hayr soyundan geldiğini belirtmektedir. Mehmet Alpargu, *Onaltıncı Yüzyılda Özbek Hanlıkları*, 72Ofset, Ankara, 1995, s. 8-9.

**b. Canoğulları (Astarhanlılar /Astrahanlılar)
Hanedanlığı (1598-1785)**

Canoğulları Volga nehri kıyısında, Altın Orda Devleti'nin mirası üzerinde kurulmuş üç hanlıktan biri olan Astarhan-diğer ikisi Kırım ve Kazan Hanlıklarıdır-hanları nesebindendirler. Hanlığın isminden dolayı kendilerine Astarhanlılar da denilir. Bu hanlık 1556 senesinde Ruslar tarafından işgal edilince, Astarhan hükümdarı Yâr Muhammed ile oğlu Can Muhammed Harezmi üzerinden Buhara'ya gelmişler ve Şeybânî hanı İskender'e sığınmışlardır. Can Muhammed burada İskender Han'ın kızı Zehra Hanım ile evlenmiş (1567) ve bu sayede iki aile arasında akrabalık tesis edilmişti.³³ Son Şeybânî El-Mü'min ölünce, 1599'da yerine anne tarafından Şeybânî olan Can Muhammed'in oğlu Bakî Muhammed tahta çıkmıştır. Bu yeni hanedan ile birlikte Buhara da eski ihtişamını yakalama fırsatına payitaht olmakla kavuşuyordu.

Bakî Muhammed (1599-1605), Velî Muhammed (1605-1611), İmam Kulu (1611-1642), Nezir Muhammed (1643-5), Abdülaziz (1645-1680), Subhan Kulu (1680-1702), I. Ubeydullah (1702-1711), Ebû'l-Feyz (1711-1747), Abdülmü'min (1747-1751) ve II. Ubeydullah (1751-1753) Canoğulları hanedanlığının hükümdarları olarak Buhara hanı idiler. Bunlardan özellikle Bakî Muhammed ve İmam Kulu'nun saltanat yılları istikrar ve refahın sağlandığı dönemlerdir. En parlak dönemlerin sonuncusu Abdülaziz Han'a tekabül eder, ancak ölümü de mahallî beylerin bağımsızlıklarını ilan etmeleri ve Hive hanlarının müteaddit kereler Semerkand ve Buhara'ya yaptıkları seferlerini beraberinde getirmiştir. Safavî hükümdarı Nadir Şah'ın bölgeyi işgalinden önce "Atalık" tabir olunan yerel beylerin nüfuzlarının artması ile 1710 senesinde Ubeydullah Han'ın takip ettiği iktisadî siyasetin Fergana vadisinin Buhara'dan

³³ H. H. Howorth, a.g.e., s. 744.

koparak Hokand Hanlığı'nın teşekkülüne zemin hazırlaması, oluşan kaos ortamında Mangıt kabile reisi ve saray nazırı Atalık Muhammed Hakîm Bey'in nüfûzunu arttırması ile neticelendi. 1740'da Nadir Şah'ın böyle bir siyasi zafiyetten istifade etmesiyle yerli hanedanın otoritesi iyice zayıflamış ve son Canoğlu Ebû'l-Gazi (1757-1785) sadece ismen han olarak Buhara tahtında kalmıştı. Onun zamanında asıl idare Mangıt reisi Atalık Muhammed Rahim'in eline geçmiştir. Mîr Masum Şah Murad ise Ebû'l-Gazi'nin kızıyla evli olması hasebiyle bu Canoğlu temsilcisinin ölümüyle Buhara tahtının hem meşrû hem de en kuvvetli Mangıt adayı idi.

En güçlü dönemlerinde Buhara, Semerkand, Fergana ve Belh'e hakim olan Canoğulları Sünnî bir hanedan idi, ancak Fars dili ve kültürü bu dönemde etkili olmuştur.³⁴ Bununla beraber XVIII. asrın genel bir tanımlamasını yapmak gerekirse V. V. Barthold bunu "siyasî, iktisadî ve kültürel çürüme dönemi" olarak tarif etmektedir.³⁵

c. Mangıt Sülalesi (1785-1920)

Mangıtlar Cengiz'in Moğolistan'ın kuzeydoğusundan getirdiği ve ilk bölgeleri olan Ural'ın doğusu ve Sir-Derya'nın kuzeyindeki bozkırlarda yerleşen Özbek kabilelerinden biridir.³⁶ Hanedanın göze çarpan en önemli ilk siması şüphesiz han olmasa da Rahim Bi'dir.³⁷ Bu ve daha sonra kontrolü ele alacak olan amcası Danyal Atalık'ın idareleri "kukla" Astarhan hanların zamanında daha

³⁴ Abdülkerim Özeydin, "Canîler", TDVİA, VII, İstanbul, 1993, s. 155.

³⁵ V. V. Barthold, *Four Studies...*, s. 66.

³⁶ Mangıtlar Cengiz Han zamanında bir Moğol kabilesinin adı olarak geçer, fakat daha sonra diğer bir çok Moğol kavim adları gibi Türk veya Türkleşmiş kavim adları olarak zikredilir ve Özbekleri meydana getiren kabilelerden hayli mühim bir kolu teşkil eder. V. V. Barthold, "Mangıt", MEBİA, VII, İstanbul, 1993, s. 284.

da güçlenmiş ve oğlu Mîr Masum 1785’de Mangıt hanedanının meşrû ilk hanı olmuştur.³⁸ Bu hanın dönemi hem dışarıda fetihler hem de içeride yeni uygulamaların yürürlüğe konmasıyla geçmiştir. Bu uygulamalardan en önemlisi *Reis-i Şerî’at* makamının tertip edilmesiyle toplumun dinî yaşantısının çok sıkı kontrol altında tutulması düşünülmüş ve gerçekleştirilmiştir de.³⁹ Mîr Masum’un ölümüyle (1799) beraber oğlu Seyyid Haydar varis gösterilmiş olmasına rağmen, amcalarıyla mücadele etmek durumunda kalmıştır. Ancak muvaffak olduğu taht için saltanatı süresince yaptıkları, hanlığın siyasi durumunun adem-i merkezîyet istikametinde gelişmesine engel olamamıştır.⁴⁰ Oğulları arasında tekrar başlayan mücadelede mollaların⁴¹ desteği ile beraber Kuşbeyi⁴² (Vezir) Hakîm Bi ile kayınpederi Topçubaşı Ayaz’ın desteği sayesinde 1826-7’da Buhara tahtına oturabilen Emir Nasrullah (1826-1860)’ın, Haydar’ın üçüncü oğlu olmasına rağmen Emir olabilmesi onun hem dirayetini hem de nüfûzunu göstermesi açısından önemlidir. Emir Nasrullah’ın saltanatı hemen hemen tüm tarihçiler tarafından istibdât yılları olarak kabul edilir. Bunun en basit örneği ise oluşturduğu muhbir ordusudur.⁴³ Ancak saltanatının ilk senelerinde prensip adalet ve eşitlik olsa ve her ne kadar da tatbik edilmişse de İran asıllı bir asker olan ve Hindistan’da İngiliz himayesinde askerî eğitim almış olan Abdüssamed’i Buhara ordusunun talimi ve modernizasyonu için hizmetine almasıyla bu prensiplerinden eser kalmamıştır. Abdüssamed’in çevirdiği entrikalara inanarak tahta çıkışında, desteklerini gördüğü ve özellikle Kuşbeyi Hakim Bi’yin

³⁷ Bi Türkçe’de Bey olarak tabir olunan sıfattan ziyade “hakim” anlamında otorite sahibi demektir. Francis Henry Skrine, *The Heart of Asia*, Methven & Co., London, 1899, s. 204.

³⁸ Özbek tarihinin tartışılan meselelerinden bir tanesi de ilk meşrû Mangıt Hanının kim olduğu meselesidir. Howorth’a göre bu Mîr Masum’un oğlu Emir Haydar’dır. a.g.e., s. 780. Bu kanaatlar müelliflerin hareket noktalarına göre değişmektedir. İktidarı elde bulunduranlar ile han olanlar aynı kişiler olmadığı için biz de bu noktada, Mîr Masum’u ilk Mangıt hanı olarak tercih etmemizin sebebi devletin kontrolünü tamamen eline almasından kaynaklanmaktadır.

³⁹ F. H. Skrine, a.g.e., s. 204; H. H. Howorth, a.g.e., 769. Mîr Masum’un daha sonra bu dinî hassasiyeti neticesinde Şah Murad ismini almıştır ve döneminde Sufizm hanlığın atmosferinde çok müessir olmuştur.

⁴⁰ H. H. Howorth, a.g.e., s. 787.

⁴¹ Molla tabiri umumiyetle dinî tahsil yapan kişiler için kullanılmaktadır.

⁴² Kuşbeyi Buhara hanlığındaki devlet mekanizmasında Emirden sonra gelen en yüksek rütbeyle sahip kişidir ve Emirin yokluğunda yerine vekalet eder. Helene Carrère d’Encausse, *Islam and the Russian Empire*, London, 1988, s. 25.

tavsiyelerinden hayli istifade etmesine rağmen İngiliz yanlısı olduğu gerekçesi ile hem onu hem de kayınpederi ve Topçubaşısı olan Ayaz'ı idam ettirmesi döneminin en mühim hadisesidir. Bu şekilde İngiliz karşıtı bir siyaset takip ettiğini açığa vurmuş ve iki İngiliz elçisi Albay Conolly ve Stoddart'ı⁴⁴ idam ettirmesiyle de bunu ispat etmiştir.⁴⁵ Bu olay Rus işgali gündeme geldiğinde Hindistan İngiliz Valiliği ve dolayısıyla Kraliçeden yardım görmeyi uman Muzaffereddin'in önüne ciddi bir engel olarak çıkmıştır.⁴⁶

Buhara Emirliği'nin Rus işgali öncesi tüm kurumları ile beraber, ictimai, dinî, iktisadî, idari ve askerî yapısı tüm aksaklık ve bozukluklarına rağmen kemikleşmeye başladığı bu yıllarda, saltanatının diğer bir özelliği de atası Timur gibi "düşman kardeşler"i bir çatı altında toplamak siyasetini⁴⁷ benimseyip, Şeh-i Sebz ve Hokand seferlerine çıkmasıdır. Hive ve diğer küçük beyliklerle olan münasebetleri de hep iktidar mücadelesi çerçevesinde devam etmiştir. Bu durum kuzeyden gelen Ruslar ile güneyden ilerleyen İngilizlerin işine geliyor ve onlarda bu fırsatlardan istifade etme niyetlerini, bölgeye tetkik için gönderdikleri elemanlar ile ifade ediyorlardı.⁴⁸

Emir Nasrullah'ın mirasına oğlu Emir Muzaffereddin sahip oluyordu ki saltanatı dahilî ve haricî olayları itibariyle hanlığın müstakil olarak son dönemini

⁴³ Joseph Wolff, *Narrative of A Mission to Bokhara in the Years 1843-1845*, I, West Strand, London, 1845, s. 181.

⁴⁴ Eserinden çalışmamızın ileriki saffhalarında istifade edeceğimiz Dr. Wolff'un seyahatinin amacı kitabının isminde de belirtildiği gibi bu iki İngiliz askerinin akıbetlerini öğrenmektir.

⁴⁵ H. H. Howorth, a.g.e., s. 790-1; F. H. Skrine, a.g.e., s. 218. Özellikle Stoddart'ın mahallî örf ve adetlere riayetsizliği ile Emir'in huzurunda sergilediği saygısızlık hazin ölümünün fermanı olmuştur.

⁴⁶ 1866 İrcar muharebesi neticesinde aldığı darbenin tesiriyle Emir, Muhammed Parsa Efendi'yi Hindistan üzerinden İstanbul'a fevkalade elçi olarak göndermiş, bu arada da İngiltere'nin Hindistan Genel Valisi John Lawrence ve Britanya Kraliçesine birer mektup yazarak Rus zulmüne karşı yardım talep etmiştir. Ancak Hindistan Valisi 24 sene sonra dahi unutulmamış olan bu iki askerinin feci ölümünü elçiye hatırlatarak gayet "kibar" bir şekilde menfi cevap verilmiştir. M. Saray, a.g.e., s.80-3.

⁴⁷ F. H. Skrine, a.g.e., s. 216.

⁴⁸ Çalışmamızda özellikle bölgenin siyasi, ictimai ve iktisadî tarihine ışık tutan eserleri ile kendilerinden bahis olunup, eserlerinden istifade edilecektir; Bunlardan İngilizlerin gönderdikleri elemanlardan bir kaç sunlardır; Alex Burnes, *Travels Into Bokhara*, London, 1834; eserleri olmayan Albay Stoddart ve Conolly (Bu ikisi Emir Nasrullah tarafından idam edilmişler ve bu hadise Buhara-İngiliz ilişkilerinde menfi tesir yapmıştır), zikrolunan bu iki askerinin akıbetlerini araştırmak için gönderilen Joseph Wolff, *Narrative of A Mission To Bokhara*, London, 1845, Arminius Vambéry, *Travels In Central Asia*, London, 1864; Rusların

teşkil ediyordu. Çalışmamızın son bölümü de bu döneme atfedilmiş olup, Rus işgali öncesi ve esnasında hanlığın siyasî, idarî, iktisadî ve ictimai durumunu incelemeyi hedeflemiştir.

I. BÖLÜM

RUS İŞGALİ ÖNCESİ DAHİLİ VE HARİCİ GELİŞMELER

A. Buhara Hanlığı

1. Dahilî Durum

Çalışmamızın bu bölümü, bir zaman dilimi olarak XIX. asrın ortalarındaki Buhara Hanlığı'nın kendi iç işlerindeki gelişmelerin takip ettiği seyrin incelenmesine yöneliktir. XIX. asrın ortalarından kastımız Rus işgali arefesine tekabül eden, ancak kesin sınırlarını tayin etmekte sıkıntı çektiğimiz dönemdir ki hem Emir Nasrullah'ın takip ettiği politikaların ve oluşturmaya çalıştığı dengelerin hanlık tarihinde belirli bir çerçeveye oturmuş olması hem de tevarüs eden mirasının işgalin muhatabı olan Emir Muzaffereddin tarafından pek fazla değişikliğe uğratılmadan muhafaza edilmesi nokta-i nazarından bir hayli ehemmiyete sahiptir. Emir Nasrullah'ın takip ettiği siyasetin en kayda değer özelliklerinden birisi şüphesiz merkezî otoriteyi güçlendirme yolunda aldığı tedbirlerdir. Bunun için profesyonel bir ordu vücûda getirilmeye çalışılmış ve yüksek idarî mercülere gerek köle asıllı İranlılar gerekse Türkmenler atanmıştır.⁴⁹ Özellikle devletin üst kademelerinde meydana gelen bu nüfûz mücadelesi neticesinde Emir "Özbek beyleri aristokrasisine veyahut alim Hanikof'un

⁴⁹ Abraham Seymour Becker, *Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1924*, Harvard University Press, Cambridge, 1968, s. 5; A. Z. V. Togan, a.g.e., s. 205.

tabirince feodalizmi ile bî-aman mücadeleye girişmişti; bu mücadele tam muvaffakiyete müncer olamadı, fakat Buhara emirinin hakimiyeti mühim derecede kuvvetlendi.⁵⁰

Merkezîleşme beraberinde, özellikle XVIII. asırda ve Emir Haydar döneminde otorite boşluğundan istifade ederek, nispeten bağımsız hale gelmiş olan beylerin tekrar tabiyetlerinin sağlanması gayretlerini getirmiştir. 1710 senesinde ayrı bir hanlık olarak Fergana vadisini işgal etmiş olan Hokand hanlığı 1839 ve 1842 yıllarında Emir Nasrullah tarafından istilaya maruz kalmış, kısa süreli da olsa bir vasal konumuna indirgenmiştir. Kezâ Şehr-i Sebz, Hisar ve Kulab bu beyliklerden olup zaman zaman itaat altına alınabilmişlerdir. Hive ile Buhara hanlıklarının birbirlerine karşı sergiledikleri tavırlar tamamen düşmanlıktan ibaretti. Bu o dereceye varmıştı ki Hive Hanı Mehmed Rahim (1806-1825) mührüne “Mehmed Rahim nezdinde makbuliyete geçtikleri takdirde, Ömer ve Haydar kendisine tabî olurlar.” ibaresini koydurtmuştu. Burada Ömer Fergana beyi, Hokand Hanı Ömer (1808-1821), Haydar ise Buhara Emiri (1808-1826)'DİE.⁵¹ Bu hakim olma veya hükmetme arzusunun ardındaki zihniyet zikredildiği gibi hanlığı veya emirliği meşrû zemine bağlayan ve kendilerini Timur'un torunu addederek onun fetihlerini tekrar etmek ile mukadder oldukları düşüncesidir.⁵²

Bu siyasî mücadele az çok bir durulma devrine girdiğinde emirler “hemen mahvolmuş ziraati ihya için iskaî (sulama) tesisâtı yaptılar. Zerefşan vadisindeki münhit (düz ve alçak) arazide yeniden iskan olunan iskaî yerleri hazrîleşen (medenîleşen, yerleşik hayata geçen) Özbekler işgal ettiler, Taciklerin elinde birçok istisnâlarla beraber yalnız dağdaki köyler kaldı.”⁵³ Genel itibariyle XIX. asır bir öncekini iktisadî refah açısından aşmış, şehir hayatı tekrar canlanmış,

⁵⁰ V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1927, s. 218.

⁵¹ A. Z. V. Togan, a.g.e., s. 216.

⁵² F. H. Skrine, a.g.e., s. 216.

⁵³ V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi...*, s. 218.

tarım sulama sistemlerinin iyileştirilmesiyle gelişmiş ve dahilî siyâsî istikrar yeniden tesis edilmişti.

2. Haricî Gelişmeler

Buhara Hanlığı XIX. yüzyılın ilk yarısında kuzeydeki Bozkır'ı istila eden ve sınırlarına dayanan Çarlık Rusyası, batıda “düşman” Hive Hanlığı, güneybatıda Şîî İran, güneyde İngiliz nüfûzuna girmiş Afganistan ve Hindistan'daki asrın en büyük denizaşırı sömürge imparatorluğu Büyük Britanya ile doğuda bir başka düşman kardeş olan Hokand Hanlığı tarafından kuşatılmıştı. Bunların arasında diplomatik münasebetlerini devam ettirdiği Osmanlı Devletini zikretmememizin sebebi hem coğrafi bir temastan uzak hem de siyâsî arenada etkili bir tedbir alabilecek konumda olmaması ile açıklanabilir. Tabi ki bu Osmanlı Devleti'nin bölgede hiç bir faaliyeti ve emirler ile elçi teatisinde bulunmadığı anlamına gelmemelidir.⁵⁴ Osmanlı Sultanı Buhara hanı için dinin lideri ve Halife idi. Onun gönderdiği ferman (yarlık) saltanatının meşrûiyetinin temel kaynaklarından biriydi.⁵⁵ Bu diplomasi dahilinde Cuma namazlarının kılınabileceğine dair biri Sultan II. Mahmut (1808-1839), diğeri Abdülmecid (1839-1861) tarafından Emir Said ve Nasrullah'a gönderilen altın yıldızlı divanî Ruhsat-ı Namazların Semerkand'daki Timur'un eski sarayında ki duvarda asılı olması bu meselede güzel bir örnek oluşturmaktadır.⁵⁶ Özellikle işgalin başlamasıyla İstanbul'a gelen Buhara elçilerinin sayısında gözle görülebilir bir artış olmuştur. Bu elçilerden Buhara müftüsü ve ileri gelen ulemadan Muhammed

⁵⁴ Bu konu ile ilgili teferruatlı malumat için bkz. Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde...*; ayrıca bu dönem öncesi ile ilgili J. Audrey Burton, “Relations Between the Khanate of Bukhara and Ottoman Turkey, 1558-1702”, *International Journal of Turkish Studies*, V/1-2, Winter 1990-1, s. 83-103.

⁵⁵ Arminius Vambéry, *Travels In Central Asia*, John Murray, London, 1864, s. 434.

⁵⁶ a.g.e., s. 205.

Parsa Efendi⁵⁷ (Eylül 1867) ve Abdülhay Efendi (Nisan 1871) ile karşılıklı mektuplar gönderilmiş ve anlaşıldığı kadarıyla da Osmanlı Devleti'nin tavsiyeleri Buhara-Rusya münasebetlerinde etkili olmuştur.⁵⁸

Hive ve Hokand Hanlığı ile Buhara'nın münasebetleri buraya kadar yapılan izahlardan anlaşılmış olmalıdır. Yine de tek kelime ile ifade etmek gerekirse, bu "düşman kardeşler" in siyasî ilişkileri, imkan ve güce sahip olduklarında birbirlerinin topraklarını fethedip, Timur'un mirasını ihya etme fikrî ve fiilî planında cereyan etmektedir. Özellikle 1853'de Hokand hanlığına bağlı ve Sirderya'nın Aral'a döküldüğü yerdeki Ak Mescid istihkâmının Ruslar tarafından işgali ile Rus tehdidinin bilfiil hissedildiği dönemden 1863'de hanlıkların işgalinin külliyen başlamasına kadar on yıllık bir süre zarfında, Buhara emirlerinin ittifak arayışlarını hızlandırmaları ve sağlam bir savunma oluşturmaları beklenirken, hiçbir mesafe kaydedememişler, üstüne üstlük çalışmamızın ileriki safhalarında görüleceği üzere- Ruslarla müttefikmiş gibi 1863'de Ruslar Hokand Hanlığının en büyük ticari merkezlerinden biri olan Taşkent'i ele geçirdikleri sırada, Emir Muzaffereddin de hanlığın güney bölgelerini işgalden geri durmamıştır. Afganistan ile olan münasebetlerini de bu çerçevede ele almak kanaatimce yanlış olmayacaktır. Aynı şekilde yaklaşık bir asırdır Hindistan'daki İngiliz varlığı ve Afganistan üzerindeki nüfuzu ortadayken Han Dost Muhammed'in Hokand'ı işgal teşebbüsü ile Emir Muzaffereddin'in Afganistan'ı çok ciddî bir tehdit olarak kabul etmesi⁵⁹ bölgenin nev-i şahsına münhasır olan "gaflet"inin bir diğer boyutudur.

Şifî İran belki de Buhara'nın en büyük düşmanı olarak kabul edilmelidir. Bunu dinî taassûbiyet açısından değerlendirmek gerekir ki biri Şiiliğin karargâhı,

⁵⁷ Muhammed Parsa Efendi Buhara'ya dönüşünde esasen Türkistan'dan gelmiş ve hem Osmanlıca hem de Özbekçe bilen İstanbul'daki Özbek Tekkesi Şeyhi Süleyman Efendi'nin kendisi ile beraber Buhara'ya elçi tayin edilmesini Devlet-i Osmani'den rica etmiş ve bu ricası kabul edilmiştir. (Şubat 1869).M. Saray, a.g.e., s. 89-91. Süleyman Efendi'nin konumuzla alakalı bilgiler ihtiva eden bir eseri mevcut olup, *Lugat-ı Çağatayî ve Türki-i Osmani* (İstanbul, (1298) 1881) adını taşımaktadır.

⁵⁸ M. Saray, a.g.e., s. 89-96.

⁵⁹ A. Vambéry, a.g.e., s. 431.

diğeri bölgedeki Sünnîliğin merkezi olan bu iki kuvvetten birincisi Hac güzergâhını Sünnîlere kapaması, ikincisinin de dinden çıkmış “sapık”ları köle yapıp satmada bir beis görmemesi bu husûmetin derecesi hakkında ipuçları verecek sadece iki tavidir. Bu çatışma XIX. asırdan öncesine kıyasla daha hissî plana kaymış, bu iki misalde müşahede edildiği gibi savaş nedeni değil de diplomatik gerginliklere zemin hazırlamıştır.⁶⁰

Rusya’ya gelince; Rusya ciddî mânâda ilk defa Orta Asya ile XVI. asrın sonlarında Buhara Hanlığının müttefiki olan Sibiryâ Hanlığı ile Kazak toplulukları üzerinde nüfuz mücadelesi sebebiyle münasebete geçmiştir.⁶¹ Bu ilişkilerin evveliyatı Hanlığın kurucusu Şeybânîlere kadar dayandırılabilir, ancak bu münasebetler çoğu zaman ticarî kaygılar sebebiyle gönderilen karşılıklı elçiler ile gündeme geliyor, fakat fiilî bir durum söz konusu olmuyordu. Bu çerçevede XVII. asırda gönderilen elçilerin faaliyetleri Rus kölelerin serbest bırakılması ve ticarî meseleler ile karşılıklı hediyeleşmeler ile geçmişti. XVIII. yüzyıla gelindiğinde, artık Çarlık hem diplomatik hem de siyasî arenada daha saldırgan ve askerî müdahale için fırsat kollayan bir taraf haline gelmişti.⁶²

⁶⁰ Edward Allworth, “Encounter”, *Central Asia; A Century of Russian Rule*, ed. Edward Allworth, Columbia University Press, New York, 1967, s. 3.

⁶¹ E. Allworth, a.g.m., s. 39.

⁶² a.g.m., s. 43.

B. Rus Çarlığı

1. Dahilî Ahvâl

Buhara Hanlığının Mangıt hanedanı üyesi Emir Nasrullah öldüğünde bıraktığı mirası, her zaman olduğu gibi yine kargaşaya neden olmuştu. Ancak Emir Muzaffereddin babasının aksine özellikle dinî grupların desteğini alarak 1860'da otuz sekiz yaşında iken Buhara tahtına oturabilmişti⁶³ ve oturur oturmaz da "asî" Şehr-i Sebz'i "mutî" kılmak için sefere koyulmuştu. Yukarıda bahsettiğimiz vechile, XVIII. asır Çarlık Rusyası askerî müdahale için aradığı fırsatı doğudan gelen Kalmuk istilasının yarattığı kaos ortamında, Kazakların bir kısmının çareyi Çarın tabiiyetine girmede görmesiyle ele geçirecekti. Bu şekilde Bozkır'ın kapılarının açılmasıyla Ruslar bölgeyi itaâtleri altına almışlar ve bunu da Hazar'ın kuzeyinden Balkaş'ın kuzeyine kadar inşa ettikleri sınır karakolları ile perçinleştirmişlerdi. Böylece Türkistan Hanlıkları ile temasa geçmişler, Sirderya ağzında tesis ettikleri istihkamlara bir de 1853'de Hokand'a tabi Çimkent şehrini işgal etmeleriyle niyetlerini açığa vurmuşlardı. Ancak Avrupa ve Osmanlı topraklarında takip ettiği siyaseti ona hanlıkları işgal fırsatı vermeyecekti; geçici olarak vermedi de. Bu engel Kırım Harbi idi. Bu hezimetin Rus toplumu ve idaresindeki tesiri bir iç hesaplaşmaya neden oldu.⁶⁴ Bu arada "Demir Çar" I. Nicholas (1825-1855) ölmüş, yerine geçen oğlu I. Alexander (1855-1881) muhafazakarlığına rağmen, artık eski rejimin aynı şekilde devam edemeyeceğini Kırım Harbi ile Rusya'nın aldığı darbeden anlamıştı. Şimdi Rusya içeride "Büyük Reformlar" dönemine giriyordu. Bu reformlar iki temel noktada özetlenebilir. Birincisi 250 yıldır Rus tarımının kalbinde yatan cahil, tecrübesiz ve ilgisiz

⁶³ F. H. Skrine, a.g.e., s. 220.

serflerin oluşturduğu yapının ilgası, diğeri de idarî reformlardı. 1861’de serflik kaldırılmadan önce Rus köylülerinin yaklaşık yarısı serflerden oluşuyordu ve bu reformdan 52 milyon köylü etkilenecekti.⁶⁵ Reformların ikinci ayağı olan idarî düzenlemelerdir ki yerel hükümetlerin tanzîminden yargıya kadar bir çok alanı kapsıyordu.

Bu yıllar ayrıca dünya konjektüründe olduğu gibi, 1789 Fransız İhtilâli’nin ürünleri olan Milliyetçilik, Liberalizm ve Sosyalizm ideolojilerinin tüm Avrupa’yı sarstığı, 1830 ve 1848 devrimlerinin yer yer etkilerinin devam ettiği dönemdir. Rusya’da “Decemristler”in meşrutî monarşi isteğiyle harekete geçmeleriyle hissedilen bu gelişmeler bir türlü son bulmuyordu; 1830’da Polonya İsyanı, 1848 Macar İsyanı ve Rusya’nın askerî müdahalesi ile bir yandan Kırım Harbi’nin yaralarını sarmaya çalışırken, diğer yandan “Büyük Reformlar” sürecine dahil olmuşken patlak veren ikinci bir Polonya İsyanı (1863) ve Beyaz Rusya ile Litvanya’ya sıçraması. Neticede Rusya’nın Metternich’i olan Hariciye Nazırı Prens A. M. Gorchakov (1856-1882)’un harb sonrası göreve gelmesi ile uluslararası arenada krizsiz bir döneme girilmesinin ardından, Rusya yarım kalan doğu siyasetine devam etme imkanına kavuşmuş oluyordu.

2. Haricî Olaylar

XIX. asrın ilk yarısında Avrupa (Batı ve Doğu) kendi tarihî süreci içerisinde en karmaşık, en hassas ve günümüz açısından en etkili olaylara sahne olmuştur. Asrın ilk çeyreği “Büyük Devrim”in topraklarında meydana gelen Napoleon Bonaparte fırtınasına şahit olmuş ve bu tehdit Moskova’da “kış

⁶⁴ David MacKenzie, *Imperial Dreams, Harsh Realities; Tsarist Russian Foreign Policy, 1815-1917*, Harcourt Brace College Publishers, Fort Worth, United States, 1994, s. 53.

⁶⁵ Nicholas V. Riasanovsky, *A History of Russia*, Oxford University Press, Oxford, 1993, s. 342.

mevsimi” ile Waterloo’da Rus ve Avrupa orduları tarafından durdurulabilmişti. Bunun neticesi olan ve asrın ikinci çeyreğine damgasını vuran 1815 Viyana Konferansı, doğu Avrupa’nın sınırlarını yeniden tespit etmiş, kış mevsiminin lütfuyla “muzaffer” olan Rusya’ya da Polonya (Varşova Büyük Dukalığı)’nın büyük bir kısmıyla Finlandiya ve Basarabya’yı bırakmıştı. Böylece Kuzey Baltık denizi, Balkanlar ve doğu Avrupa’da en güçlü imparatorluk haline gelmişti. Bu ihtişam ve nüfûzun bir diğer semeresi de aynı yıl Prusya, Avusturya ve Rusya arasında teşekkül ettirilen “Mukaddes İttifak” olarak tabir olunan “entente”dir ki meşrû imparatorlukların muhafaza ve müdafaasına matuf idi. Rus Çarı I. Alexander (1801-1825)’in yapacağı artık “status quo”yu korumaktı. Zira Rusya bölgede tam anlamıyla hakim unsur haline gelmişti.

Viyana Konferansı ve Kutsal İttifak ile dünya siyasi muvazenesinde kendisini güçlü bir konuma oturtmayı başaran Çarlık Rusyası, böylece Balkanlar, Anadolu, Kafkaslar ve Orta Asya’da hareket imkanına kavuşmuş oluyordu. Siyasetini tatbik edebilmek için ihtiyaç duyduğu vasıtaları, Fransız İhtilali’nin akabinde oluşan Milliyetçilik cereyanı ile başta Sırp, Bulgar ve Yunanlılar olmak üzere tüm Balkanları kasıp kavurmaya başlayan siyasi bunalımlardan temin edecekti. Her ne kadar Mukaddes İttifak muhafazakar yapıları tehdit edecek bu gibi “radikal” fikirlerin önlenmesini amaçlıyor olsa da “Doğu Meselesi”nin zahiren Osmanlı Devleti aleyhine bir seyir takip etmesi özellikle Rusya için bir mahsur teşkil etmiyordu. Hele hele Ortodoksluğun hamisi sıfatını kendisinde gören Rusya için bu, Balkanlar’da etkili bir rol oynayabilmek için arayıp da bulamadığı bir fırsattı. Hakikatte bağımsızlıkları için çabalayan Balkan milletleri, Çar I. Nicholas için Osmanlı Devleti ile olan siyasi münasebetlerinden daha önemli değillerdi. Çarın gözünde onlar “hükümdarlarına isyan etmiş tebaa idiler.”⁶⁶

⁶⁶ D. MacKenzie, a.g.e., s. 44.

1826 St. Petersburg Protokolü, Rusya'nın bu Balkan milletleri yüzünden batılı devletlerle bir münakaşaya girmeme gayretinin bir neticesiydi ve Yunan İsyanı meselesinde İngiltere ile Rusya'nın ittifakını öngörüyordu. Rusya'nın ihtiyacı olan tek şey artık bir bahaneden ibaretti ve bu da Rusya'nın "Hasta Adam"a Eflak ve Buğdan'ı boşaltması ile Sırlara muhtariyet verilmesini talep eden bir ultiatom verilmesiyle sağlandı. Destekten mahrum olan Osmanlı bu isteğe boyun eğmek zorunda kalmış, ancak ertesi sene batılı güçlerin Yunan meselesini bahane göstererek Osmanlı donanmasını Navarin'de yok etmeleri, Osmanlı'yı ultiatomu reddederek harp ilan etmeye mecbur bırakmıştı. Donanmadan mahrum ve Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması gibi büyük askerî reformlardan yeni çıkan Bâb-ı Âlî için 1828-9 Osmanlı-Rus Harbi bir kötü tecrübe daha demekti ve Edirne Anlaşması'nı imzalayarak savaştan çekildi. Kazandığı tavizlerle hem Balkanlar'da hem de Osmanlı üzerinde nüfuzu artan Rusya, artık Kırım Harbi'ne kadar bölgenin siyasî ahvâlinde söz sahibi temel unsur olarak kalacaktı.

Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın ordusu 1832'de Anadolu'nun içlerine kadar ilerleyip Kütahya'da görününce, Osmanlı Devleti için bu vakı'a ile darb-ı mesel olacak olan "denize düşen yılanı sarılır"ın ifadesi Rusya'nın yardımını istemekte. Rusya üzerine düşen vazifeyi, 1832'de imzalanan Hünkar İskelesi Muahedesi ile asırlardır millî siyasetinin bir parçası olan, "sıcak denizlere inme" amacının en önemli parçası olan Boğazlar'da söz sahibi olma ve savaş gemisi bulundurma imkanına ulaşmakla yerine getiriyordu. Batılı devletlerin, özellikle de Büyük Britanya'nın bu duruma seyirci kalması sömürgelerinin güvenliği için mümkün değildi ve 1840 Londra Mukavelesini ile ona bu güvence veriliyordu.

XV. asır ile beraber Altın Orda hakimiyetinden çıkan Moskova Prensiği, Rus Çarlığı olarak tarih sahnesine çıktığı XVI. asırda, Kazan ve Astarhan Hanlıklarını işgal edip Kafkaslar'a temas etmişti. XIX. yüzyıla gelindiğinde artık

Rus nüfuzu bölgede önemli bir güçtü. Çar I. Alexander'ın ölümüyle İran'ın Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan mıntıklarını ele geçirmek amacıyla 1826'da gerçekleştirdiği seferi, iki yıl süren mücadeleden sonra neticesiz kalmış ve 1828'de imzaladığı Türkmənçayı Anlaşması ile Aral nehrini Ruslar ile arasında sınır kabul ederek geri çekilmişti. Osmanlı Devleti tarafından zaten bölgedeki üstünlüğü tanınan Rusya, böylece Kafkas ovalarında da hakimiyetini perçinlemişti. Ancak dağlık bölgeler 1820'den beri İmam Gazi Muhammed'in destanlaşan direnişi ve 1834'de bu mirası devralan Şeyh Şamil'in kahramanca müdafaası bölgedeki Rus hakimiyetini tehdit ediyordu. Sistematik orman katliamı, yeni yollar ve istihkamların inşası neticesindedir ki ancak 1859'da Şeyh'in mevzilerine ulaşılabilmiş ve Kafkaslar'ın tabiiyeti tam olarak sağlanabilmişti. Şimdi sırada Bozkır vardı...

II. BÖLÜM

FİİLÎ İŞGALİN BAŞLAMASI

A. Bozkır'ın Zaptı

Moskova Prensiği Altın Orda'nın varislerini ortadan kaldırdığında Kafkaslar gibi Bozkır ile de temasa geçmişti. Ancak Hazar, Aral ve Balkaş göllerinin kuzeyi ile güney Sibiry ovaları ve Ural dağları arasında kalan bu çorak toprakların uzun süre Rus işgaline uğramamasının sebepleri arasında “bozkır ve göçebelerin karakteri ile sınırlardaki yağmacılık hareketleri ve doğuda Müslüman topraklarının ele geçirilmesinin verdiği prestijin muhafazası”⁶⁷ gibi önemli âmiller sayılabilir. Rusya'nın “güney bölgelerinde elde ettiği yeni toprakların imparatorluğa bağlanması, yani ‘Tatar’ toprağı olmaktan çıkıp ‘Rus’ toprağı olması”⁶⁸ için doğu istikametinde başlayan istila, XVII. asrın başlarında Bozkır'ın kapısına dayanmıştı. Büyük, Orta ve Küçük Ordalar halinde bozkırda yerleşen Kazak toplulukları üzerinde Kalmuk seli ile başlayan yağmacılık ve yarattığı karmaşa, XVIII. yüzyılın en önemli özelliğidir. Merkezî bir devlet için bu göçebelerle savaşmak imkansız olduğundan Rusya sadece sınırlarda istihkamlar kurmakla yetinmiştir. Rus Kazaklarının (Kozak) bölgedeki rolleri bu noktada ehemmiyet kazanmaktadır; “Kozaklar sayesinde merkezî hükümet hiçbir çaba

⁶⁷ V. Grigorief, “The Russian Policy Regarding Central Asia”, *Travels In Central Asia*, ed. Arminius Vambéry, John Murray, London, 1864, s. 393.

⁶⁸ a.g.m., s. 393.

sarfetmeden Rus ismi Orta Asya'da hâlâ önemli bir güç olarak kalabilmiştir. Bu göçebeler adeta Bozkır ile Rusya arasında bir tampon bölge olmuşlardır.⁶⁹

XVIII. yüzyıl ile beraber Rus-Bozkır münasebetlerinde yeni bir safhaya girilmiştir. Tabiatı gereği imparatorluğun doğusundaki gelişmelere kayıtsız kalamayan Rus Çarı "Deli Petro" (1699-1725) hem Hive ve Buhara hanlarını tabiiyeti altına almak hem de Bozkır üzerinden Hindistan'ın zenginliklerine bir koridor açma ve Aral kıyılarındaki altın madenlerini ele geçirme düşüncesi ile bölgede askerî faaliyetlere başladı. 1714'de Bekovitch ve 1717'de GariEFF komutasında sevk ettiği birlikler öyle bir hezimete uğradılar ki "Bekovitch gibi kaybetmek" tabiri Rusya'da kullanılmaya başladı.⁷⁰

Rusya'nın Bozkır'ı işgal etme çabaları kendi gayreti olmadan bir netice vermişti. Hazar ve Aral arasındaki bölgeye yerleşmiş olan Kazakların Küçük Orda'sı Çariçe Anne (1730-1740)'ye tabiiyetini bildirdiğinde⁷¹ Ruslar Orta Asya bozkırlarında istila için ihtiyaç duydukları vasıtaya kavuşmuş oluyorlardı. 1734'de Rus ilerlemesinin ikinci aşaması Ural nehrinde inşa ettikleri Orenburg İstihkamıdır ki bundan böyle Rusya'nın bölgedeki askerî ve idarî merkezi olacaktır. Bu istihkam güney Sibiry'a da, yani Bozkır'ın kuzeyinde İrtiş nehri üzerinde tesis edilen Omsk (1716), Semipalatinsk (1718) ve Ural'ın yukarı mecrasında inşa edilen Orsk (1734) sınır karakollarıyla birleştirilip Orenburg Hattı meydana getirilmiştir. XIX. asra kadar bölgedeki Rus nüfuzunun, özellikle vasalları olan Küçük Orda Kazaklarının tabiiyetlerinin perçinleştirilmesi ve ticarî münasebetlerde ağırlık kazanmada yoğunlaştığını müşahede ediyoruz.

⁶⁹ Mary Holdsworth, *Turkestan in the Nineteenth Century; A Brief History of the Khanates of Bukhara, Khokand and Khiva*, Yayınevi yok, London, 1959; V. Grigorieff, a.g.m., s. 396.

⁷⁰ F. H. Skrine, a.g.e., s. 242. 1714'de Bekovitch'in mağlubiyetini haber verecek tek kişi bile bu mücadeleden sağ olarak kurtulamamıştı.

⁷¹ Kalmuk istilası diğer Kazak Ordaları gibi Küçük Orda'yı da yerinden, yurdundan edip, can ve malına zarar verdiğinde, Han Ebu'l-Hayr kurtuluşun Rus tabiiyetine girmek olduğuna karar vermiştir. Rusya da bir tek kılıç dahi sallamadan elde ettiği bu kadar kalabalık bir tebaanın elçisini gayet iyi karşılamış ve hamilik vasıtasıyla bölgede müdahale şansına sahip olacağına idrakinde olarak bu tabiiyet teklifini severek kabul etmiştir. H. H. Howorth, a.g.e., s. 653-4.

XIX. yüzyılın başlarında Avrupa'daki başarıları ile beraber Ural bölgesinde sağlanan istikrar Ruslara yeniden ilerleme imkanı sağlamıştı. 1825 senesine kadar artık bölge tam manâsıyla kontrol altına alınmıştı ve 1834'de Hazar'ın kuzeydoğu kıyısında Petro Alexandrovski istihkâmı inşa edilmişti. Ancak 1837'de Sibiry Kazaklarından Kine Sarı (Kenasarı) Kasımov'un başlattığı isyan 1844 senesine kadar bastırılamamıştı. Bu denli zor bastırılan isyan Ruslara yeni istihkâmlar inşa etme gerekliliğini hatırlatmış ve neticede bir tanesi Sir-Derya ağzında kurulan Raim (1847) olmak üzere, Bozkır'ın kuzeyinde birçok küçük yeni karakollar tesis edilmişti.⁷² Bu arada cereyan eden önemli gelişmelerden biri de Rus ticaret kervanlarını yağmalayan Hazar bölgesi Türkmenlerinin Hive Hanlığı tarafından korunduğu bahanesiyle, Orenburg birliklerinin General Pevorsky komutasında bir sefer tertip etmeleridir. Ancak kış şartları yüzünden hanlığın topraklarına bile ulaşmadan geri dönmek zorunda kalmışlardır. Bu hadise ile beraber Kenasarı isyanının da işaret ettiği gibi, artık Orenburg istihkâmının Bozkır'ın öbür ucundaki bir faaliyet için uygun bir hareket noktası olmadığı anlaşılmıştı.⁷³

1745-7 senelerinde Büyük Orda'nın da Rus hakimiyetini tanınmasıyla asrın ortalarına gelindiğinde, bütün Bozkır bölgesinde Rus hakimiyeti ve idaresi sağlanmıştır. Sir-Derya ağzında Raim istihkâmının inşası, Aral'a indirilen Rus gemileri, hakimiyet altına alınmış ve Orenburg Hattı ile kuşatılmış Bozkır, Hokand Hanlığının, dolayısıyla Türkistan Hanlıklarının işgalin eşiğine geldiklerinin işaretleriydi. 1853'de Çimkent'in düşmesi bu işaretin hakikat olduğunu gösterdi, ancak Karadeniz'in kuzeyindeki savaş bu kaçınılmaz sonu kısa bir süre için de olsa tehir edecekti.

⁷² a.g.e., s. 672.

⁷³ F. H. Skrine, a.g.e., s. 245.

B. Türkistan'ın İşgali

1. İşgalin İktisadî-Ticarî ve Askerî Sebepleri

Çalışmamızın odak noktası Buhara Hanlığının işgali olarak tasarlanmış olmasına rağmen, bu adımın atılması Rusya'nın asırlardır takip ettiği yayılmacı siyasetinin bir devamı, aynı zamanda gereği olması hasebiyle Bozkır ile birlikte Hokand ve Hive Hanlıklarının istilası sürecinin ayrılmaz bir aşaması olarak ele alınacaktır. Altın Orda Devleti'nin yıkılmasından itibaren başlayan bu durmak bilmeyen ilerleme, Orta Asya ile sınırlı olmadığı gibi, XIX. asrın çerçevesi içinde değerlendirilebilecek bir vakı'a değildir. Fakat bu mahdut çalışmamızın mahiyeti de yaklaşık üç asırlık Rus istilasının amillerini incelemekten uzaktır. Bunun için biz içeride "Büyük Reformlar"ı tecrübe etmiş, Bozkır'ı az çok itaati altına almış, Kırım Harbi ile yaralanmış Rus Çarlığı'nın XIX. asrın ikinci yarısında Türkistan Hanlıklarının kapısını "tıkladığı" olduğu bir zaman diliminde mahallî veya dahilî yapısından kaynaklanan işgal gerekçelerini ve güdülerini iktisadî-ticarî ve askerî iki temel başlık altında incelemeye tabi tutacağız.

Bu dönemde iktisadî alanda en önemli mesele şüphesiz ticarî münasebetlerdir. Ticarî faaliyetleri ticaret yolları, tüccarların güvenliği ve sınırların emniyeti gibi siyasî mülahazalardan şu noktada ayrı tutarsak, üzerinde durmamız icap eden konu endüstrî çağında hanlıklar ile Rusya arasında hammadde akışının takip ettiği seyirdir. Pamuk işgalin eşliğinde Türkistan Hanlıkları ile Rusya arasında en önemli iktisadî bağıdır.⁷⁴ 1850'lerde Rus tekstil endüstrisi kendi çırçır makinelerini⁷⁵ üretecek ve hammadde pamuk ithalatına bağımlı olacak hale gelmişti. Türkistan pamuğu Rusya'da hazır Pazar bulmuştu;

⁷⁴ A. S. Becker, a.g.e., s. 21.

⁷⁵ Pamuğu eğirme değirmeni.

1860'da Rusya'nın Orta Asya'dan yaptığı ithalatının %31'i sadece bu maddeden müteşekkildi. Bu dönemde Rus tekstil endüstrisi sadece hammadde pamuk tüketicisi olarak büyümüyor, aynı zamanda %95'ini Asya'da pazarladığı pamuklu mâmul üreticisi olarak da geliyordu.⁷⁶

Amerikan İç Savaşı başlayıncaya kadar Birleşik Devletler Rusya'nın en büyük hammadde pamuk kaynağı idi. Ancak bu savaş nedeni ile limanlarının ihracata kapatılması Orta Asya pamuğunun önemini hayli arttırmıştı. Savaşın etkilerinin hissedildiği ilk sene, Orta Asya pamuğunun fiyatı üç misli artış gösterdi ve 1864'de de tekrar ikiye katladı. Orta Asya'nın bu ticaretten geliri 1860'da 713.000 Rus rublesi iken, 1864'de 6.521.000 rubleye fırlamıştı.⁷⁷ Bu rakamlardan anlaşılıyor ki Rus istilasının en büyük amillerinden birini hiç kuşkusuz diğer bir çok emtianın yanı sıra hammadde pamuk teşkil etmektedir. Sömürgeciliğin temel dinamiklerinden biri de hammadde kaynak arayışı olduğu düşünülürse bu gerçek daha iyi anlaşılacaktır.

Ayrıca bu çerçevede Rus endüstrisi ileri gelenlerinin takındıkları tavırlar hükümetin işgal gerekçelerinden birini oluşturuyordu. Zira onlar Avrupa'da endüstri devrimini gerçekleştirmiş ülkelerin pazarlarında Rus mallarının rekabet edemeyeceğini biliyor ve bunun için Orta Asya pazarının kendileri için ne kadar önemli ve müsait olduğunu defalarca dile getiriyorlardı. Hatta bu mesele dönemin önemli bir gazetesi olan *Russkiy Vestnik*'de uzun müddet tartışılmıştı.⁷⁸

⁷⁶A. S. Becker, a.g.e., s. 21; E. Allworth'a göre bu değerler; 1860'da Rusya'nın Orta Asya'dan yaptığı ithalatı toplam 2.324.000 ruble'dir. Bunun 1.349.000 rublesi sadece hammadde ve işlenmiş pamuğa aittir. Aynı sene içerisinde 1.920.000 rublelik ihracatının 1.015.000 rublesi pamuklu mamullere aittir. a.g.m., s. 28.

⁷⁷E. Allworth, a.g.m., s. 29.

⁷⁸M. Holdsworth, a.g.e., s. 51; D. MacKenzie, a.g.e., s. 91; S. Becker 1862'de Orta Asya pamuğunun önem kazanmasıyla M. N. Katkov'un bu gazetesinde Orta Asya'da devlet müdahalesinin ateşli bir biçimde tartışıldığını, ayrıca aynı yılın ilk aylarında önde gelen on beş Moskovalı tüccarın Rus vatandaşlarının çıkarlarının korunması için hükümet nezdinde girişimlere başladıklarını bildiriyor, s. 22-3; aynı şekilde asrın ortalarından itibaren halkın sömürgecilik meselelerindeki fikirleri ile bölge hakkında malumatlar veren Emperyal Coğrafya Topluluğu'nun (Imperial Geographical Society) faaliyetleri Rus istilası için zemin hazırlamakta olduğunu ifade ediyor, s. 49.

Bu ticaret Rus ekonomisi için ne kadar önemli ise muhafazası da o derecede mühimdi. Ancak göçebe unsurların sık sık kervanları yağmalamaları ticareti baltalıyordu. Bozkır'da diplomasi yolu ile halledilemeyecek olan bu meselenin çözümü askerî tedbirlere bırakılmıştı, ama hedef Bozkır ile sınırlı tutulmuyordu; "Orta Asya'daki Ticaretimizin Emin Bir Şekilde Yürütülebilmesinin Tek Çıkar Yolu Hive'nin İşgali" başlıklı General Alexander I. Virgin tarafından hazırlanan resmî rapor, bu noktada Rus siyasetinin takip edeceği çizgiyi açıklayan "en karakteristik" belgedir.⁷⁹ Rusya ile hanlıklar arasında devam eden ticaretin en tartışmalı konularından bir tanesi de hiç kuşkusuz tüccarların maruz kaldıkları uygulamalardır. Özellikle Buharalı tüccarlar o kadar zor şartlarda ticarî faaliyetlerini yürütmüşlerdir ki Buharalı tüccar ismi kararlılık, beceriklilik, dayanıklılık ve güvenilirlik sıfatlarıyla anılır olmuşlardı.⁸⁰ Ancak Rus tüccarları için aynı durum söz konusu değildi ve her fırsatta şikayetlerinin dile getiriyorlar, tedbir alınmasını istiyorlardı. Zaten bu doğrultuda gönderilen elçilerin amaçlarının başında gümrük vergilerinin düşürülmesi ile Rus tüccarlarının eşit haklara sahip olarak ticaret yapabilmelerini sağlamak geliyordu.⁸¹ Mesela 1858'de Hive ve Buhara'ya gönderilen Rus elçisi İgnatiev'in amaçları başta gümrük vergilerinin düşürülmesi ile ticarî imtiyazların kopartılmasıyla ilgilidir.⁸² Özellikle işgalden önce veya esnasında teklif edilen taslak anlaşma metinlerde bu gibi ticarî kaygılar Rus hükümeti tarafından dile getirilmiş, işgalden sonra da anlaşma maddelerine Rusların istedikleri ticarî düzenlemeler ilave edilmiştir (1866, 1868 ve 1873 Anlaşmaları).

Köle ticareti de iktisadî amiller çerçevesinde ele alınmalıdır. İctimaî boyutu her ne kadar Rus hükümetinin kaygısı gibi gözüküyor olsa da bir ticaret malı olarak alınıp satılıyor olması buna olan talebi arttırıyor, neticede güvenliği

⁷⁹ E. Allworth, a.g.m., s. 56.

⁸⁰ Audrey Burton, *Bukharan Trade, 1558-1718*, Indiana University Press, Bloomington, 1993, s. 85.

⁸¹ A. S. Becker, a.g.e., s. 13; A. Allworth, a.g.e., s. 55.

⁸² M. Holdsworth, a.g.e., s. 55; Müellif ayrıca İgnatiev'in gümrük vergilerinin %10'dan %5'e düşürülmesi ile Orta Asya'ya nüfuz eden İngilizlerin menfi tesirini araştırmak, Rus gemilerinin Amu-Deryada serbest

olmayan ve sınırlarda yaşayan Rus tebaası için büyük bir tehlike hasil oluyordu. İgnatiev'in diplomatik girişimlerinde bu mesele de amaçlanıyor olmasının yanı sıra 1839'da Hive seferinde General Perovski de Rus kölelerinin serbest bırakılmasını talep ediyordu. Her ne kadar askerî anlamda başarılı olamamış olsa da Hive hanının kırk kadar Rus'u serbest bırakması bir nebze hedefine ulaştığını ve mesajını ilettiğini göstermektedir.⁸³ Konunun iyi anlaşılması için şunu da belirtmek gerekir ki 1861'e kadar Rus köylüsünün yarısı serf durumunda iken Rusya'nın insanî kaygılarla bu mücadeleye giriştiğini söylemek safdillik olur. Ancak işgücü kaybının da Rus ekonomisine verdiği zarar Rusya açısından göz ardı edilemeyecek boyutlardadır.⁸⁴

İktisadî ve siyasî yönleri itibariyle iç içe geçmiş olan bölgedeki İngiliz-Rus rekabeti istilanın hem sebebi hem de hızlandırıcı faktörüdür. Rusya'nın asırlardır Orta Asya politikasının belirleyici vasıflarından olan Hindistan'a emniyetli bir ticaret yolu oluşturma gayreti İngiliz varlığından beri Orta Asya pazarının İngiliz tehdidinden korunması şekline dönüşmüştü.⁸⁵ Her iki tarafın da bu meseleyi tetkik için gönderdikleri gizli ajanların veya resmî elçilerin bize bıraktıkları eser ve raporların çokluğu göz önüne alınırsa endişelerin hangi boyutta olduğu daha iyi anlaşılır.⁸⁶

Resmî olarak İngiliz ve Rusların "nüfûz sahası" oluşturma gayretleri uzun zaman devam etmiştir. Afganistan'ın tarafsız bölge olması teklifini İngilizler, Amu-Derya'nın sınır teşkil etmesini isteyen İngilizlerin önerisini de Ruslar kabul etmemişlerdir. Neticede her iki tarafın da savaşa sebebiyet vermeden bu meseleye

---

dolaşımı için imtiyaz elde etmek ve genel itibariyle Rusya'nın ticaret pozisyonunu geliştirmek ve genişletmek gibi amaçlarla bölgeye sevk edildiğinin bildirmektir.

⁸³ a.g.e., s. 50.

⁸⁴ E. Allworth, a.g.e., s. 35. Müellif ilk etapta iktisadî kayıp olarak değerlendirilen bu kölelerin daha sonra bir dinî mesele haline getirildiğini, akabinde diplomatik mevzu yapıldığını, neticede savaş sebebi olarak kabul edildiğini ileri sürmektedir.

⁸⁵ M. Holdsworth, a.g.e., s. 54.

⁸⁶ İngilizler; Dr. Wolff, Albay Conolly ve Stoddart, A. Vambéry vs., Ruslar; İgnatiev, V.V. Grigorev, K.V. Struve, N.V. Khanykov, v.s

3. Mâverâü'n-nehr

a. Coğrafi Tanım ve İslam Fetihleri Öncesi Durum

Amu-Derya nehri (Ceyhun, Öküz veya Oxus) ile Sir-Derya (Seyhun, İnci veya Jaxartes) nehri havzasındaki “medenî” bölge, gerek nüfus kalabalıklığı gerek topraklarının verimliliği bakımından, Türk egemenliğindeki eyaletler arasında genellikle birinci sırayı işgal etmekteydi; ayrıca hakkında en fazla tarihi ve coğrafi bilgiye sahip olduğumuz yegâne eyalettir.⁶ Etnoğrafik bakımdan aslında Arîler tarafından iskan edilmiş olan ülke zamanla Türkleşmiştir.⁷ Rus şarkiyatçısı Barthold eserinin ilk bölümünü-120 sayfa- Mâverâü'n-nehr'e ayırarak, bölgenin şehirleri, coğrafi özellikleri ve tarihi hakkında çok tafsilatlı bilgi vermektedir. Merv, Belh, Semerkand, Buhara, Ürgenç (Gürgenç), Harezmi, Hocent, Zerefşan ve Kaşka Derya vadileri, Fergana ovası bu medeniyet beşiğinin hafızalarda bıraktığı isimlerden sadece bir kaçıdır.

Çalışmamızın coğrafi mekanını teşkil eden bu bölgeye verilen “Mâverâü'n-nehr” ismini karşılayan bir terim Türkçe’imizde henüz ne tutulmuş ne de yaygın hale gelmiştir.⁸ Lügat anlamı itibariyle “nehirin arkası, öte tarafında bulunan ülke” manasına gelen bu coğrafi terimin doğmasında ve Türkistan’ın geniş bir bölgesinin bu isimle anılmasında Ceyhun (Amu-Derya) nehrinin “İran-

⁶ V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Çev. H. Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu, 1990, s. 67.

⁷ a.g.ö., s. 67; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1988, s. 82. Ayrıca bölgenin Türklüğü hakkında; Zekeriyâ Kitapçı, “Tarih Objektifinde Aşağı Türkistan (Mâverâü'n-nehr)’in Türklüğü Meselesine Umumi Bir Bakış”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 29, Mayıs 1989, s. 1.

⁸ Zekeriyâ Kitapçı, *Yeni İslam Tarihi ve Türkistan*, I, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1991, s. 200. Müellif “Mâverâü'n-nehr” terimini kullanmaktan özellikle kaçınmaktadır. Zira bu kelime Türklerin anayurdu olan Türkistan’ın önemli bir parçası olarak bu bölgedeki Türk kültür ve mevcudiyetini ifade etmekten uzaktır. Bunun yerine en uygun olarak “Aşağı Türkistan” terimini kullanmayı tercih etmektedir. s. 200-1.

prestij kaybının telafisi yönünde atılan adımların mükafatsız kalmaması gerektiğini ifade eder bir şekilde olmuştur.⁹¹

“Bu amiller her zaman daha “medenî” devletlerin sınır güvenliklerini ve ticarî münasebetlerini bahane ederek göçebe unsurlar üzerinde hakimiyet tesis etme gayretlerinin gerekçelerini teşkil etmiştir. Önce bastırılması icab eden yağmacılık hareketleri söz konusudur. Ardından az çok tabiiyeti sağlanmış bu aşiretlerin daha uzak bölgelere yaptıkları saldırılar sınır karakollarının inşa edilmesini gerektirir. Bu tarz Birleşik Devletler’in Kuzey Amerika’da, Fransa’nın Cezayir’de ve İngiltere’nin de Hindistan’da tatbik ettiği siyasetin aynısıdır.”⁹²

2. Hokand Hanlığı’nın İşgali ve Buhara’nın Tavrı

Türkistan Hanlıkları ile Rusya arasındaki asırlardır devam eden münasebet, 1863 senesinde yeni bir döneme, yani askerî müdahalelerin gerçek manada başladığı bir safhaya işaret etmektedir. Bu yeni siyasetin başlıca mimarları Hariciye Nazırı A. M. Gorchakov (1856-1882), Hariciye Nezareti Asya Dairesi Şefi N. P. İgnatiev (1861-1864)⁹³, Harbiye Nazırı D. A. Miliutin (1856-1881) ve Çar II. Alexander (1855-1881)’dir. Bunların şahsiyetleri ile beraber planları her zaman için Rusya’nın istila sürecinde belirleyici olmuştur. Bunlara

⁹¹ 1863 Haziran’ında Orenburg Hattı ile Batı Sibirya Hattını birleştirmek için Aral ve Balkaş gölleri arasındaki Aulie-Ata Orenburg, Yesi (Türkistan) Sibirya birlikleri tarafından işgal edilip hatlar birleştirildiğinde Albay Cherniaev komutayı ele alıp generalliğe terfi edince bu defa yetkisi olmadan Çimkent’i işgal ettiğinde, beklenenin “aksine” bölge Rus idaresinde yeniden yapılandığı zaman General askeri vali olarak atanmıştır. A. S. Becker, a.g.e., s. 17-18. Aynı şekilde General’in Taşkent’i işgali de bu şekilde gerçekleşmiş, hediyesi de bu sefer bizzat Çar’dan aldığı elmas işlemeli sapı olan bir kılıç olmuştur. Geoffrey Weeler, Max Hayward, “The Russian Capture of Tashkent”, *Central Asian Review*, XIII 2, 1965, s. 116.

⁹² A. S. Becker, a.g.e., s. 18-19.

⁹³ N. P. İgnatiev 1864-1877 yılları arasında Rusya’nın İstanbul Sefiri olarak görev yapmıştır. Bu sebeple tarihimiz açısından Osmanlı-Rus münasebetlerinde oynadığı rol ile önemlidir. Ayrıca en ateşli Panslavistlerdendir. Malumat için bkz. A. Onou, “The Memoirs of Count N. İgnatiev”, *Slavonic Review*, 10-11, 1931-1933.

Orenburg Askerî Umumî Valisi Bezak (1860-1865)ve bölgedeki komutayı elinde bulunduran M. G. Cherniaev⁹⁴ (1858-1865)'in de dahil edilmesi gerekir. Zira merkezî hükümetin siyasetini bölgede tatbik edecek olan bu askeri kimliklerin uygulamadaki serbestlikleri her zaman için sorun teşkil etmiştir. Çar teorik olarak son kararı veren mercii olsa da Miliutin'in "ihtiyatlı ilerleme siyasetiyle, Gorchakov'un İngiltere ile amansız mücadeleden çekinmesi ve bir *causus belli* oluşturacak krizden kaçınmasının neticesi olan "nüfûz sahası" meydana getirme fikirleri arasında bir orta yolu benimsemiştir.⁹⁵ Nihâî olarak yayılma taraftarı ordu ile ihtiyatlı ve sınırlı işgali öngören bir uzlaşma temel prensip olarak kabul edilmiş ve çalışmamızın ileriki bölümünde görüleceği üzere tatbik edilmiştir.

Ruslar Kırım Harbi öncesi Sir-i Derya'nın ağzında Raim ile Balkaş ve Issık-köl arasında Almatı istihkamlarını kurup, Aral'a gemilerini indirip, Hokand'a tabi Ak Mescid kalesini de ele geçirdikleri zaman, patlak veren savaş nedeniyle 1858 yılına kadar Bozkır'da baş gösteren ufak tefek karışıklıkları bastırmanın haricinde pek bir şey yapmamışlardı. İlk kıpırdanmalar Hive'nin istihkamlarından olan Hoca Niyaz'ın Raim'i güçlendirmek için yıkılmasıyla başlamıştır. Bunu takip eden sene, 1859'da bölgedeki komutayı eline alan Katenin, 1861 senesine kadar Hokand'ın Yeni Kurgan, Culek, Gümüş Kurgan, Çim Kurgan ve Gök Kurgan istihkamlarını zapt etmişti. Rus hükümeti için gelinen bu noktada yapılacak şey, bir asırdır oluşturulmuş olan Orenburg ile Sibiryâ Hatlarının birleştirilmesiydi. Bu amaçla 1863'de Raim karakolundan hareket eden Albay N. A. Verevkin Türkistan'ın ismi ile müsemmâ olduğu Ahmed Yesevî'nin doğum yeri olan ve kabrinin bulunduğu, eski adı ile Yesi, yeni ismi ile Türkistan şehrini, Batı Sibiryâ Umumî Valisine tabi Albay M. G. Cherniaev de Almatı istihkamından hareket ederek Evliya-Ata şehrini işgal ettiler. Böylece birleştirilen iki sınır hattı Tuğgeneralliğe yükseltilen Cherniaev'in komutasına verildi.

⁹⁴ M. G. Cherniaev hakkında bkz. D. MacKenzie, *The Lion of Tashkent. The Career of General M. G. Cherniaev*, University of Georgia Press, Georgia, 1974.

3 Ağustos'da kendi inisiyatifiyle, şöhretine şöhret katmak istercesine bir hava içerisinde Çimkent'e karşı taarruza geçmiş, ancak muvaffak olamamıştı. Çok manidar bir tablo da burada karşımıza çıkmaktadır; Buhara emiri bu arada Fergana vadisini işgal girişimindedir ve Hokand hanı Alimkul bu tehdidi bertaraf etmek için Çimkent'de sayılı asker bırakarak Emir Muzaffereddin'e karşı topraklarını savunmaya koyulur. Cherniaev için bu kaçırılmaz fırsattır ve 2 Eylül 1864'de sadece altı asker kaybıyla şehri işgal eder. Hokand tarafındaki yaralı sayısı ise bine yakındır.⁹⁶ Buradaki Rus hükümetinin tavrı takip ettiği siyasetin daha anlaşılması açısından önemlidir. İlk beyanat Hariciye'den gelir; "İmparatorluğun Orta Asya'daki yayılması sınırlarına ulaşmıştır."⁹⁷ Ancak bunu ilan ederken de "Balkaş gölü ile Sir-Derya arasındaki verimli, iyi sulanmış ve sınırları itibariyle emin bir yer olarak Rus birliklerine iyi bir hareket noktası olacağını umuyordu."⁹⁸ Harbiye Nazırı da Çimkent'in önemini kavriyor, ancak "Çimkent'ten sonra Cherniaev'in Taşkent ve ardından Hokand'ın alınmasının gerekli olacağını düşünmeyeceğini kim garanti edebilir?" derken St. Petersburg'dan binlerce kilometre uzaktaki sınır komutanlarının kontrol edilebilmelerinin zorluğuna işaret ediyordu aynı zamanda.⁹⁹ Cherniaev Miliutin'i yanıltmamıştı; tekrar hiç bir yetkisi yokken bu defa Taşkent'i, Türkistan'da Buhara'nın tek rakibi olabilecek olan Hokand'ın ticaret merkezini işgal için harekete geçti. Ancak şansı ona bu defa ilk teşebbüsünde yardım etmedi. Yaklaşan kış mevsimi seferin yerini siyasete bıraktı. Taşkent'de gelişen olaylar Rusların işgaline bir yandan zemin hazırlarken, bir taraftan da Buhara'nın müdahalesini gerektiriyordu. Bu gelişme Taşkent nüfusunun bir kısmının Rus yanlısı tavırlar sergilemesi ve tabiiyetlerine geçme arzularını dile getirmeleri ile bir kısmının da Buhara hakimiyetini tercih ediyor olmalarından kaynaklanan siyasî kargaşa idi. Rus hükümeti çevrelerinde bu gelişmeler bir senedir devam

⁹⁵ A. S. Becker, a.g.e., s. 20.

⁹⁶ G. Wheeler, a.g.m., s. 107.

⁹⁷ Henry Lansdell, *Russian Central Asia*, Arno Press, New York, 1970, s. 620; G. Wheeler, a.g.m., s. 108.

⁹⁸ F. H. Skrine, a.g.e., s. 247.

⁹⁹ D. MacKenzie, a.g.e., s. 95.

eden bağımsız, ama Rusya'nın nüfuzunda bir Taşkent Hanlığı fikrinin yüksek sesle telaffuz edilmesine yol açtı.¹⁰⁰

Bu sıralarda yeni bir idarî düzenleme ile Rusya'nın 1853'de itibaren hanlıkların zararına işgal edilen yerlerden müteşekkil olan bölge Orenburg Askerî Umumî Valiliğine bağlı Türkistan Oblast adını aldı ve 14 Şubat 1865 askeri valiliğine de "başarılarından dolayı" Cherniaev getirildi. Bu mükafatlandırmadan cesaret alan Generalin yeni "zaferlere" imza atması için bekleyecek hiç zamanı yoktu. Taşkent'in işgali için ikinci bir teşebbüs şehrin suyunu sağlayan Çirçik nehri üzerindeki kontrol noktası olan Niyazbek istihkâmının zapt edilmesiyle gerçekleştirildi (11 Mayıs 1865). Hokand Hanı Alimkul'un ani vefatı ile şehirdeki Rus ve Buhara yanlıları arasında devam edegelen münakaşalar Buhara lehine gelişmeye başlayınca, Cherniaev en müsait zaman olduğuna karar vererek harekete geçti. İçerideki yandaşlarının da yardımı ile 29 haziranda Taşkent teslimine mecbur kaldı.¹⁰¹ Şehrin nüfusu 150-200 bin ve şehri savunan 30 bin civarında asker söz konusu iken Rus kuvvetleri 1.951 asker ile 12 toptan müteşekkildi. Hemen hemen aynı zamana tekabül eden Buhara emirinin Sir-Derya üzerindeki Hocent ile hanlığın merkezi olan Hokand'ı zaptı, iki işgalci gücü karşı karşıya getirdi. Bu gelişmelerden sonra Emir Muzaffereddin'in kendisini bölgenin tek hakimi olarak kabul etmesi ve İslam'ın savunucusu olarak görmesi ile Ruslardan Taşkent'i boşaltmalarını talep etmesi tansiyonu gitgide yükseltiyordu.¹⁰² Bunu takiben emir Hokand tahtına Alimkul'un oğlu Hüdayar'ı oturtmuş ve Çar II. Alexander'dan onaylanması ve sınırların yeniden tespit edilmesini amaçlayan bir elçiyi St. Petersburg'a göndermiş, fakat Orenburg'da alıkonmuştu.¹⁰³ Bu teşebbüse verilen cevap, Türkistan Oblast'ı ve Orenburg Umumî Valiliği hudutları dahilinde bütün Buharalı tüccarların tutuklanıp

¹⁰⁰ G. Wheeler, a.g.m., s. 109.

¹⁰¹ a.g.m., s. 115-6; MacKenzie, a.g.e., s. 96. Taşkent'in işgalin Goeffry Wheeler'in makalesinde en ince ayrıntılarına varıncaya kadar işlenmiştir ve Rus ile Türkistan orduları arasındaki askerî, teknik ve taktik farklılıklarını çok iyi sergilemesi açısından güzel bir örnek çalışmayı teşkil eder.

¹⁰² H. Lansdell, a.g.e., s. 622; A. S. Becker, a.g.e., s. 28.

mallarının müsadere edilmesi olmuştu. Neticede 138 Buharalı tüccar tutuklanmış ve Rus-Buhara ilişkileri tam bir kopma noktasına gelmişti. Fakat merkezi hükümet ve özellikle de Hariciye Vekili'nin "bölgedeki inisiyatifin sivil otoritelerin elinden hızla çıkıp askerî mercilerin eline geçtiği"ni bildirmesi Cherniaev'in görevden alınacağına işaret ediyordu.¹⁰⁴

Taşkent'in işgali bölgenin idarî yapısının tekrar düzenlenmesini icap ettirmiş ve ileri sürülen teklifler Rus hükümeti ile bölgedeki asker ve idareciler arasında tartışmalara sebebiyet vermişti. İlk önce St. Petersburg bu işgali onaylamaktan kaçınmış ve Taşkent'in Rusya'nın hamiliğinde bağımsız bir hanlık olarak Buhara'ya karşı bir tampon bölge olarak kalması düşüncesinde ısrar etmiştir.¹⁰⁵ Orenburg Askerî Valisi Kryzhanovskii de bu doğrultuda bir talimatı Cherniaev'e iletmişti. Ancak o bu tarzda hareket edecek bir asker değildi; ona göre "bir Asya şehri işgal edildiğinde boşaltılmamalıydı.", zira bu prestij kaybı anlamına gelirdi.¹⁰⁶ İşgalden hemen sonra hükümetin maddi desteğiyle kurulan Moskova-Taşkent Ticaret Sendikası ve Buhara'nın artan tehdidi, Rusya için "tampon bölge" fikrinin tekrar gözden geçirilmesine yeterli sebeplerdi. Bu fikrî planların yanısıra diplomasi arenasında da Buhara ile Taşkent arasında elçi teatisi devam ediyordu. Bu cümleden olarak Ekim ayı ortalarında, Cherniaev Kont K. V. Struve başkanlığında bir elçilik heyetini Emire göndererek ticaretin ve dostane münasebetlerin yeniden tesisi için girişimlerde bulunmuştu. Emir tüccarlarının ve elçisinin tutuklanmasına misilleme olarak hem bu elçilik heyetini hem de topraklarındaki Rusları hapsedmiştir.¹⁰⁷ Buna karşılık olarak Emiri korkutmak için birliklerini Buhara'nın sınırdaki en güçlü istihkamı olan Çinaz'a sevk etmesiyle en hassas noktaya gelen Rus-Buhara ilişkileri, Mart 1866'da General D. I. Romavovski'nin Cherniaev'in yerine atanmasıyla da bu hususiyetini kaybetmedi.

¹⁰³ Bu elçi 1865 Temmuz'unda yola çıkan Necmeddin Hoca idi. General Cherniaev'in ricası üzerine Kryzhanovskii tarafından tutuklanarak görevine mani olunmuştur. M. Saray, a.g.e., s. 78.

¹⁰⁴ A. S. Becker, a.g.e., s. 29; G. Wheeler, a.g.m., s. 118. Wheeler görevden alınmasının sebebi olarak Umumi Vali ile olan münasebetlerini göstermektedir.

¹⁰⁵ a.g.e., s. 30; G. Wheeler, a.g.m., s. 117.

¹⁰⁶ D. MacKenzie, a.g.e., s. 96.

ödedikleri nispete indirecek, Buharadaki Rusların hepsini serbest bırakıp emniyetlerini sağlayacak ve savaş tazminatı ödeyecekti. İlk olarak Emir tüm Rus tüccarları serbest bırakmış ve mallarını da arkalarından göndermişti. Barış görüşmeleri için Orenburg Umumî Valisi Kryzhanovskii bölgeye geldiğinde, ilk işi Taşkent ve Hocent'i Rus Çarlığına ilhak etmesi oldu (Ağustos 1866). Ardından Emire sulh görüşmeleri için bir elçi göndermesi bildirildiğinde, Muzaffereddin Rusya'nın tüm taleplerini karşılamaya hazır olduğunu ifade ederek heyetini gönderdi.

3. Buhara Hanlığı'nın Rus Nüfûzuna Girmesi ve 1866,1868, 1873 Buhara-Rusya Anlaşmaları

Buhara ile Rusya arasındaki münasebetler daha bu noktaya gelmeden, 1865 senesi sonlarında Kryzhanovskii'nin hazırladığı taslak anlaşması Rusya'nın bölgedeki niyetlerini açıkça ortaya koyuyordu. Buna göre Buhara'da bir Rus ticaret acentasının açılması, Rus tüccarları için eşit hakların verilmesi, gümrük vergilerinin düşürülmesi, Taşkent'in bağımsızlığının tanınması-daha sonra bu fikirden vazgeçilerek Çarlığa ilhaki gerçekleşmişti-ve Sir-Derya'nın Rus gemilerine açılmasını öneriyordu.¹¹¹ 14 Ocak'da Miliutin de bu metne ticarî imtiyazların verilmesini ilave ederek uygun bulmuştu. Şimdi, 1866 Ağustos'unda Buhara Emirine sunulan barış şartları da hemen hemen aynı çerçevede idi; Rus tüccarlarının çıkarlarını koruma amacıyla Buhara'da bir Rus ticaret acentasının ikametine izin verilmesi, Rus vatandaşlarına hanlığın her hangi bir şehrinde kervansaray tesis etmelerine müsaade edilmesi, Rus tüccarlarının Buharalılar ile aynı oranda vergilendirilmesi, Emir bundan böyle Hokand'ın işlerine

¹¹¹ a.g.e., s. 32.

karışmayacağını bildirmesi ve 100.000 tilla¹¹² harp tazminatı ödemesidir.¹¹³ Ancak savaş tazminatı hususu tartışma meydana getirmiştir. Elçi bunun için yetkili olmadığını bildirdiğinde, Kryzhanovskii “emirin gönderdiği hediyelerin de değersiz olduğuna inanarak”, 13 Eylül’de bir ültimatom göndererek Emir’in bu parayı ödemesi için on gün zamanı olduğunu elçiye bildirmişti. Fizikî olarak bunun imkansızlığını¹¹⁴ bilerek 20 Eylül’de bizzat komutayı ele almış ve Sir-Derya’yı geçerek Buhara’nın Ura-Tepe, Cizak ve Yeni Kurgan istihkamlarını zapt etmişti. Mevsimin daha fazla ilerlemeye müsait olmaması dolayısıyla sefere son verip Taşkent’e döndü. Bu arada (18 Ekim) Şehr-i Sebz beyleri Ruslara sefere devam edip etmeyeceklerini sormaları¹¹⁵ ve Buhara’ya karşı ittifak yapma arzusunda olduklarını bildirmeleri, bu gelişmeler dahilinde aynı cephede bulunmaları gereken kişilerin birbirlerine karşı besledikleri husumetin derecesini göstermesi açısından çok hususî bir misal teşkil etmektedir.

1866 senesi Rusya için yeni kazanımlar ve işgaller açısından verimli geçmişti. Ancak merkezî hükümetin ve özellikle de Hariciye Nazırı Gorchakov ile Çar II. Alexander’ın Orta Asya’da hala bir istikrar ve sükûnetin tesis edilememiş olmasından duydukları rahatsızlıkları dile getirmeleri gecikmedi. Vekilin 1866 yılı olaylarını özetleyen beyanatı bu meseledeki düşünceleri ortaya koyuyordu; “Ordularımızın son zamanlardaki başarıları ne kadar parlak olursa olsun, siyasi arenada hiç bir tatmin edici sonuca ulaşamamışlardır.”¹¹⁶

1867’de Emir Muzaffereddin barış görüşmelerine tekrar başlamak istediğini belirterek yeni bir elçisini Mayıs ayında Orenburg’a göndermişti. Bu arada Rusya’nın son yıllarda yaptığı işgalleri bölgenin yeni bir idarî yapılaşmasını gerektirmişti. 17 Temmuz 1867 tarihli Çarın bir fermanı (ukase) ile Taşkent

¹¹² Tilla; Türkistan’da umumiyetle kullanılan altından madenî bir çeşit para birimidir ki o günkü şartlarda 4 Rus rublesi ve 8 İngiliz sterlin’i mukabilidir. H. Lansdell, a.g.e., s. 683.

¹¹³ A. S. Becker, a.g.e., s. 35.

¹¹⁴ Hocent ile Buhara arası yaklaşık 300 kilometre olup, bu zaman zarfında bu meblağın toplanması söz konusu olamaz.

¹¹⁵ A. S. Becker, a.g.e., s. 35

¹¹⁶ a.g.e., s. 36.

Askerî Valilikten Askerî Umumî Valiliğe yükseltilmiş ve başına da “yarım padişah”¹¹⁷ tabiriyle anılan Alman asıllı General K. P. Von Kaufman¹¹⁸ (1867-1882) atanmıştı.

Göreve geldiğinde Kaufman Buhara ile anlaşmaya varılması yönünde gayret sarf etmeye başladı. Kryzhanovskii geçen Kasım ayında belirlediği taslak anlaşma metnini on maddeden oluşan yeni bir anlaşma şeklinde geliştirmiş ve Çarın da onayını alarak Kaufman’a iletmişti. Ancak o, bu metne Buhara Emirinin bundan böyle Rusya ile olan münasebetlerini Türkistan Umumî Valiliği ile yürütmesi gerektiğini belirten bir madde eklemeyi teklif etmiş, Orenburg Valisi de bu ilaveyi kabul ederek (14 Eylül) Mayıs’da beri Orenburg’da olan Buhara elçisine Emir’in onayı için teslim etmişti. Ancak iki ay sonra gelen cevabî metin hem yeni teklifler öneriyor hem de Emir’in imzasını taşımayan bir suret idi. Bu sebeple Kaufman Emir’in anlaşma yapmaya niyeti olmadığı düşüncesine kapılarak sefer hazırlıklarına başladı. Bu hazırlıkların en önemlisi, şüphesiz Hokand Hanı Hüdâyâr ile 29 Şubat 1868’de bir “ticaret” anlaşması imzalamış ve bu cepheyi güvence altına almıştı.

Buhara Hanlığında da olaylar Emir Muzaffereddin’in lehine gelişmiyordu. 1867-8 kışını askerî hazırlıklarla geçirmiş ve bu çerçevede tüccar ve mollalara¹¹⁹ “resm-i harp” yüklemişti. Ancak vergi topladığı halde harp ilan edilmemesi üzerine dinî guruplar seslerini yükseltmişler ve Emir’in yokluğundan istifade ederek Ruslara karşı “cihad” ilan etmişlerdi.¹²⁰ Semerkand’da da durum Buhara’dan pek farklı değildi. Muzaffereddin payitahta döndüğünde o kadar güçlü bir muhalefete karşılaşmıştı ki kuzeydeki Kermine şehrine kaçmak zorunda kalmıştı. Yapacak tek şey kalmıştı bu durumda ; “Cihad” ilan etmek.

¹¹⁷ Taşkent’de kendisi için sergilettiği törenler o kadar şaşalı idi ki Özbekler onu bu isimle anıyorlardı. A. S. Becker, a.g.e., s. 36; D. MacKenzie, a.g.e., s. 96.

¹¹⁸ General Kaufman hakkında bkz. D. MacKenzie, “Kaufman of Turkestan: An Assesment of his Administration, 1867-1881”, *The Slavonic Review*, 26, 1967, s. 265-285.

¹¹⁹ Mollalar İslam ilmi tahsil eden yaşlı genç herkese verilen umumî addır ki vergi mükellefi değildirler. H. C. d’Encausse, a.g.e., s. 33.

¹²⁰ A. S. Becker, a.g.e., s. 39; H. H. Howorth, a.g.e., s. 811.

General Kaufman'dan önce Türkistan Oblast'ına vekalet eden General Manteufel Rus ordularının daha fazla ilerlemesi gerektiğini, hedef olarak Semerkand'ı göstererek ileri sürmüştü. Ayrıca, 29 Haziran'da Asya Dairesi şefi Stremoukhov Başkomutana gönderdiği yazısında "Rusya'nın ihtişamı ve prestijinin yükselmesi için son bir istihkamın alınması gerektiğini, uygun bir askerî üs olacak mevkiin de Semerkand olduğunu"¹²¹ işaret etmesi, Kaufman göreve gelmeden önce hedefin zaten tayin edildiğini göstermektedir. 8 Nisan'da "cihad"ın ilan edildiğini öğrenen Kaufman birliklerini Semerkand istikametinde sevk etmeye başladı. 1 Mayıs'daki ilk karşılaşmadan aldığı darbe ile Emir daha o gün anlaşma teklif etmişti. Ancak "mağrur" General tatmin olmayarak, 2 Mayıs'da Semerkand'a girdi. Semerkand Timur'un payitahtı ve hanlığın meşruiyet kaynağı olmasının yanı sıra Buhara'nın hayat damarı olan Zereşan nehrinden şehre gelen su kanallarının kontrol noktasında bulunması gibi stratejik bir ehemmiyete haizdi. Taşkent'in muhasarasında uygulanan taktik gibi, coğrafyanın "âb-ı hayat"ı, şimdi Emiri dize getirecek bir vasıta düşmanın elindeydi. İlerlemesine devam eden Rus askerleri, Buhara istikametindeki son istihkamlardan Kette Kurgan'ı işgal ederek Zere Bulak mevkiinde Buhara ordusuna nihaî darbeyi vurdu.¹²²

Mağlubiyet haberi Buhara'ya ulaştığında halk ayaklanmış, Emir'in oğlu Abdülmelik ile Şehr-i Sebz beyleri isyan bayrağını kaldırarak Karşı'yi ele geçirmişlerdi. Emir tekrar kaçmak zorunda kalmış, bu defa Kızıl Kum çölünün içlerine sığınmıştı. General Kaufman'ın Emir'in topraklarında asayiş sağlaması ve tahtına davet etmesiyle Muzaffereddin şartsız teslim olmayı kabul etmiştir.¹²³ Son ricası olan II. Alexander ile görüşüp Hacca gitmek teklifi kabul edilmemiş¹²⁴ ve kendisinden Buhara Emiri olarak kalması istenmişti. Kaufman'ın "Buhara Hanlığını yok etmek niyetinde ve arzusunda asla olmadım. Daha önce ne

¹²¹ A. S. Becker, a.g.e., s. 37

¹²² a.g.e., s. 40.

¹²³ H. Lansdell, a.g.e., s. 625.

¹²⁴ F. H. Skrine, a.g.e., s. 255; S. Becker, a.g.e., s. 41.

söylediysem şimdi de tekrar ediyorum ki benim çabalarımın, hatta savaşlarımın hedefi Rusya'nın sınırlarında sükûnet ve barışı tesis etmektir.”¹²⁵ kabilindeki sözleri bir anlaşmaya varabilmek için Emire adeta “kur” yapmaktı.

18 Haziran'da Emirin imzaladığı anlaşma şartlarının daha önce Rusya'nın ileri sürdüğü taslaktan pek bir farkı yoktu; Rus tüccarlarına eşit şartlarda Buhara pazarının kapılarını açıyor, Rus-Buhara sınırını belirliyor ve bir savaş tazminatı içeriyordu. Bu anlaşma Buhara Emirinin bağımsızlığına bir gölge düşürmüyordu, ama metne ilave olunan gizli anlaşmaya göre, “Rus İmparatorunu hamisi kabul etmesinin bir alameti olarak harp tazminatı ödemeyi kabul etmesi” bu meseleyi tartışmaya açık bırakıyordu.¹²⁶ Pratikte ise hanlığın en önemli su ve hubûbât kaynağı olan Zerefşan vadisinden mahrum edilmesi faaliyet alanını sınırlandırıyordu. Netice itibariyle Buhara 1865-8 dönemi savaşlarından istiklalini muhafaza ederek çıkmış, ancak Rus Çarının *de facto* tabisi olmuştu. Bu hem Buhara'nın suyunun kontrolünün düşman elinde olması hem de içeride kendisine isyan bayrağını kaldırmış olan halefi ve beyleri ile mollaların tehdidine karşı tek emin desteğin Ruslardan geleceğini anlamış olmasıyla ilgili bir durumdur.

1868 Haziran'ında akdedilen bu muahededen sonra Rus-Buhara siyasi münasebetleri St. Petersburg'un istediği çerçeveye az çok oturmuştu. Ancak Emir Muzaffereddin'in hanlığın doğusundaki Hisar ve Kulab şehirlerini uzun süredir tabiiyeti altına alamamış olması ve isyan esnasında destek verdikleri bahanesiyle zapt etmesiyle beraber 1870 senesi başlarında Hokand'a tabi Karategin vilayetini işgal edip beyini değiştirmesi iki hanlık arasındaki gerginliği tırmandırmış, dolayısıyla Taşkent'in müdahalesini gerekli kılmıştı. Kaufman'ın aracılığı ile mesele uzlaşma ile neticelenmiş, fakat Emir istediği siyaseti uygulayamamıştı. Bunun telafisi çok uzun zamandır hakimiyetini kabul ettiremediği “ası” Şehr-i

¹²⁵ A. S. Becker, a.g.e., s. 42.

¹²⁶ a.g.e., s. 42.

Sebz'in Ruslar tarafından işgal edilip (16 Ağustos 1870) Emir'in kontrolüne devredilmesiyle mümkün olabilmisti.

Artık St. Petersburg'un ilişkilerin geliştirilmesi doğrultusundaki baskıları neticesinde, Buhara ile Taşkent arasında mekik dokuyan Rus elçilerinin amacı hanlıktaki gelişmeleri takip etmek ve ticarî münasebetleri geliştirme yolunda adımlar atmaktı. Bunun için Mayıs 1870'de S. I. Nosovich, 1871 yılı baharında K. V. Struve ve 1872 senesi başlarında N. F. Petrovski bölgeye gönderilmişlerdi. Fakat gönderilen elçilerin hem kendilerinden hem de gittikleri yerlerde ayrıntılı inceleme yapabilme imkanlarından mahrum bırakılışları dolayısıyla, bu tarz bilgi toplama ve diyalog geliştirme sürecinde olumlu mesafeler kaydedilemiyordu. Yalnız elçilerin tek muvaffak olabildikleri nokta, tesadüfen haberdar oldukları diğer ülkelerin elçileri ile emir'in ittifak arayışları içinde olduğudur.¹²⁷ Emir'in bu gayretleri Kaufman'ın hanlığın haricî münasebetlerindeki faaliyetlerine kısıtlamalar getirmesine vesile olmuş ve 1872 senesi başında ilk defa Emir'in hükümlerini haklarını zedeleyici kararlar almasıyla neticelenmişti.¹²⁸ Bundan böyle Emir Rusya'dan başka devletlerle siyasi ve diplomatik münasebetlere giremeyecekti. Buna rağmen 1872 senesi baharında ve 1873 Ocak ayında İstanbul'da görülen Buhara elçileri¹²⁹ Taşkent'i daha sağlam tedbirler alması konusunda ikna etmiştir. Neticede Kaufman 1868 anlaşmasının yetersiz kaldığını

¹²⁷ Bu konuda Petrovski'nin elçiliği misal olarak verilebilir. Maliye Nezareti memuru olarak kendisinden ticaretin gelişmesini amaçlayan ve elçiliğine ilaveten Rus karşıtı hazırlıkların olup olmadığını araştırması istenmişti. Fakat Buhara'nın merkezinde bir iki mahalle ile sınırlı kalan seyahati amaçların gerçekleşmesi açısından pek verimli neticelenmemiştir. Sadece bölgeye ulaştığında Hive ve Afgan elçilerinin o gelmeden az bir zaman önce ayrıldıklarını öğrenmiş ve durumu yetkili mercilere iletmıştır. A. S. Becker, a.g.e., s. 54.

¹²⁸ 1868 anlaşması maddeleri arasında böyle bir hüküm yer almamış olmasına rağmen Kaufman kendi inisiyatifiyle bu kararı uygulamaya çalışmaktadır.

¹²⁹ Mehmet Saray bu dönemde İstanbul'a en son 4 Nisan 1871'de gelen Buhara elçisi Abdülhay Efendi'den bahseder. O İstanbul'a gelişinde emir'in mektupları ve hediyeleri ile birlikte Buhara'nın kurtuluşu için Osmanlı Devleti'nden istenen hususları ihtiva eden bir tahriratı da takdim etmiştir. Hülasa Devlet-i Aliyye'nin tembih ve tebliğleri doğrultusunda hareket eden Buhara'nın işlerinin yoluna girmeye başladığı, ancak mülki ve millî işlerin istenildiği gibi gitmediği, bu konuda Devlet-i Aliyye'nin yardımları gerektiği, bunların ise ilim ve fenlere vakıf muallim, alet-edevat, ile oradaki ileri gelenler ve devletler arasında sözü dinlenecek bir şahıs ile tavsiye mektuplarının gönderilmesi olduğu ifade edilmiştir. İlgili komisyonlarda görüşülen bu tahrir Sadrazam'ın bir tezkiresiyle Sultan'a iletilmiş, verilen Cevab-ı Hümayunda ise Emire tavsiye niteliğinde bir mektup ile mesafenin uzak olması hasebiyle istenilen teçhizat ve muallimlerin gönderilemeyeceği ancak Buhara'dan gönderilecek talebelerin İstanbul'da ilim ve fen tahsilleri yapabilecekleri bildirilmiştir, a.g.e., s. 93-95.

kabul ederek kendisinin hazırladığı yeni bir anlaşma tasarısını St. Petersburg'a ilettiler. 4 Kasım 1872'de toplanan hükümet üyeleri çok katı maddeleri reddederek, diğerlerini de yumuşatarak onayladı. Buna göre daha önce belirlenen ticarî şartlara bazı ilaveler yapılmış, Zerefşan vadisinin Rus idare sistemiyle yönetilmesi tasarlanmış ve özellikle Kaufman'ın fikri olan Buhara'nın yüksek rütbeli devlet erkanının Taşkent'in onayı alınarak atanmalarının yapılması ile haricî münasebetlerde yine Taşkent'in tavsiyesine uyması, St. Petersburg tarafından Emire, eğer kabul ederse şifahî olarak tavsiye edilmesi şeklinde değiştirilmiştir.¹³⁰ Bu arada Rusya ile İngiltere arasında "nüfûz alanı" meselesindeki yeni gelişmeler, Rusya'nın saldırgan bir tavır sergileyebilmesi için fırsat vermiştir. Her işgal aşamasında İngiltere'nin nabzını yoklayan Rusya, üçüncü asırdır istila etmeye çalıştığı Hive hanlığına karşı başlatacağı sefer için siyasî hazırlıkların sona erdiğine işaret eden, "danışıklı dövüş"ün kurallarını tespit etme mücadelesi neticelenmişti. 31 Ocak 1873'de Prens Gorchakov ile Lord Granville arasında akdedilen St.Petersburg Protokolü Afganistan ile Buhara arasında etki alanının hududu olarak tespit etmiştir. Buna göre Büyük Britanya Afganistan üzerinde tüm nüfûzunu kullanmak için onay almış, Rusya'da sınırın yukarısında kalan bölgelerde fiilî faaliyetler için İngiltere'nin tasdikine mazhar olmuştu.¹³¹

Aslında Rusya Türkistan Hanlıklarından sonuncusuna vuracağı nihai darbe için daha 1869'de hazırlıklarına başlamıştı. 5 Kasım'da Hazar denizinin batısında Amu-Derya'nın eski yatağı¹³² ağzında Krasnovodsk Bay adlı müstahkem mevkiini tesis edilmişti. Bundan sonra artık Hive'nin işgali yüksek sesle tartışılır bir hale gelmiş ve 1871-2 seneleri bu fikrî planların tatbik sahasındaki hazırlıklarına hasredilmiştir. Nihayet II. Alexander'ın başkanlık ettiği kurul Kaufman'a bu sefer için istediği yetkiyi verdi. 1873 Mayıs'ında Taşkent,

¹³⁰ A. S. Becker, a.g.e., s. 57.

¹³¹ Buradaki emperyalistlerin asıl gayesi "barışı muhafaza etmek için tüm nüfûzu kullanmak" olarak metne geçmiştir; a.g.e., s. 63.

¹³² Amu-Derya daha önce Hazar denizine akarken XVII. yüzyılda yatağını değiştirerek Aral'a boşalmaya başlamıştır. Bu tabii hadise Hive Hanlığının merkezini Ürgenç'ten hanlığa ismini veren Hive (Harezmi)'ye aktarılmasının en önemli amillerindendir. V. V. Barthold, *Four Studies...*, s. 66.

Raim, Orenburg ve Hazar tarafından iki koldan olmak üzere toplam beş istikametten saldırıya geçen Rus birlikleri. Emir Muzaffereddin'in de yardımı¹³³ ile Hive'yi işgal ettiler. 12 Ağustos 1873'de Hive Hanı Muhammed Rahim ile Kaufman'ın imzaladıkları anlaşma Hive'yi haricî münasebetlerden men ederken Sir-Derya'yı Rus gemilerine açıyor ve Rus tüccarlara da bir çok imtiyazlar veriyordu.¹³⁴ Kaufman Hive'den çekildiği zaman (28 Ağustos) yaklaşık kırk kilometre mesafede yeni inşa edilmiş olan Rus istihkamı Petro Alexandrovsk'dan K. V. Struve başkanlığındaki elçilik heyetini yeni bir anlaşma metnini Emir'in imzalaması için Buhara'ya göndermişti. 8 Eylül'de akdolunan bu muahede 1868 Ticaret Mukavelenamesi'nin bir tekrarı olmakla beraber bazı yeni ilaveleri de içeriyordu. Buna göre Buhara tüccarları sadece Türkistan Umumî Valiliği dahilinde kervansaraylar açabiliyor, Zerefşan Rus idaresine geçiyor, köle ticareti yasaklanıyor, Amu-Derya Rus gemilerine serbest hale getiriliyor ve 1868'deki Rus-Buhara sınırı teyit ediliyordu.¹³⁵

Çarlık Rusyasının Orta Asya'da zor kullanarak elde ettiği bu imtiyazlar, onun nihai hedeflerinin sadece mahallî bir tezahürü idi. Uzak Doğu'nun en uç noktasından Afganistan sınırına, oradan İran körfezine, tüm Kafkaslar ve Karadeniz ile Balkanlar, buradan kuzey Avrupa ile Kuzey Kutbu'na varıncaya kadar ki istilasını XX. Yüzyıl dünyasının en büyük tehdidine zemin hazırlıyordu. Rus işgallerinin bölgede az çok nihayete ermesiyle "Rus emperyalizminin en iyi kanıtı olan Rus tarihi"¹³⁶ nin de bir sayfası böylece kapanmış oluyordu. Rus emperyalizminin bir hususiyeti olan yavaş ve emin adımlarla ilerleme tarzı, yaklaşık olarak bir buçuk asır - sonra Rus İmparatorluğuna Türkistan'ı kazandırmıştı.

¹³³ Taşkent'ten hareket eden Kaufman Buhara sınırları içinde kalan Kızıl Kum çölünden geçmek durumunda kalmış ve seferin sonuna kadar kendisine eşlik edecek olan Buhara elçisi tarafından sınırda karşılanmıştır. Emir Generale taze saman ve deve yardımı teklifinde bulunmuş ve dönüş yolculuğu için erzakı bırakabileceği küçük bir istihkam inşa etmelerine izin vermiş, Kaufman da bu "asil" davranış karşısında Emiri ödüle layık bularak Amu-Derya'nın sağ cenahında Hive'ye ait olan az bir miktarda araziye ona vermiştir. a.g.e., s. 77.

¹³⁴ a.g.e., s. 75-6.

¹³⁵ a.g.e., s. 77.

Buraya kadar anlatılanlardan anlaşılacağı üzere Rus Çarlığının bu istilacı siyaseti ne bir sınır komutanının cesaretine ne de bir Çarın iradesine tâbi bir vakıa idi. Bunun temellerini Çarlığı vücûda getiren ve besleyen ideolojide aramak gerekir ki bu da özellikle “çift başlı kartal” ile ifade edilen devlet sembolünde gizlidir.¹³⁷

Bütün emperyalist devletlerin istilacı siyasetlerinin ortak motivasyonları vardır; hammadde ve pazar arayışları, süper güç olma düşüncesi, gerçek veya hayalî güvenliklerini temin etmek ve ulusal bir görevi yerine getirmek. Ancak bu millî vazife her ne kadar kendi kültür ve medeniyetlerini “barbar” addettikleri toplumlara götürme anlayışına matuf *la mission civilisatrice* olsa da bir çok emperyalist devlette bu zihniyet farklı boyutlar taşımaktadır ve denizaşırı veya kıtalararası yayılcılığın en önemli meşruiyet kaynağını oluşturmaktadır. Modern Rus emperyalizminde de devletin en üst tabakalarından halka kadar özellikle Pushkin’in 1820’lerden başlayan şiir ve yazarıyla önce Kafkaslar’da odaklaşan¹³⁸ ve ardından Kırım Harbi’nin yarattığı ortamda endüstri ve ilim çevreleriyle genişleyen halkanın¹³⁹ teşvik ve baskısıyla Orta Asya’ya yönelen modern Rus emperyalizmi oluşturduğu semboller ve meşruiyet vasıtalarıyla alt yapısını XIX. asrın ortalarında hemen hemen vücûda getirmişti.¹⁴⁰ Böylece “kendisini Avrupalı kabul ederek Avrupa kültürünü

¹³⁶ Baymirza Hayit, *Islam and Turkestan Under Russian Rule*, Can Matbaası, İstanbul, 1987, s. 3.

¹³⁷ B. Hayit Rus emperyalizminin temeli olarak Rus ideolojisinden bahsederken 1472’de son Bizans İmparatorunun kızıyla evlenen Rus Çarı III. İvan’ın Bizans’ın mirasına sahip çıkması ve bunu da “çift başlı kartal” arması ile sembolize ederek istila mefkuresini oluşturduğunu ileri sürmektedir ki Rus emperyalizmini zamanın şartları dahilinde siyasî ve iktisadî gelişmelerin bir neticesi olarak kabul etmek kanaatimizce pek makul bir olmayacaktır. a.g.e., s. 7-8.

¹³⁸ Katya, Hokanson, “Literary Imperialism, *Narodnost*’ and Pushkin’s Invention of the Caucasus”, *The Russian Review*, 53/3, July 1994, s. 337-352. Modern Rus emperyalizminin teorik olarak temellenmesinde göze çarpan en önemli simalardan birisi şair Puşkin’dir.

¹³⁹ Bu ilim çevreleri arasında daha önce zikrettiğimiz vechile Emperyal Rus Coğrafya Topluluğu önemli bir yere sahiptir. St. Petersburg’un tam merkezinde 7-8 metre yüksekliğinde Orta Asya’yı emperyalist amaçlarla dolaşan ve tetkik eden ilk araştırmacı Nikolai Przhevalisky (1839-1888)’nin heykelinin bu gurup içindeki kişiler tarafından yardım toplanarak dikilmesi ile hedeflenen bu istilacı siyasetin kahramanlarının meydana getirmesi ve halk kesimine indirilmesidir. Daniel Brower, “Imperial Russia and Its Orient: The Renown of Nikolai Przhevalsky”, *The Russian Review*, 53/3, July 1994, s. 367-8.

¹⁴⁰ Alfred J. Rieber, “Russian Imperialism: Popular, Emblematic, Ambiguous”, *The Russian Review*, 53/3, July 1994, s. 331.

“barbar” Orta Asya göçebelerine aktarma” vazifesi ile yola çıkmış ve “aşırı Sol’un dışında Rus entelektüel ve siyasi liderlerinin hiçbirinin arasında oluşmayan emperyalizm karşıtı hissiyat”¹⁴¹ ın da teşviki ile bölgede nüfuzunu tesis etmiştir.

---

¹⁴¹ a.g.m., s. 334.

III. BÖLÜM

BUHARA HANLIĞI

A. İdarî Yapı

1. Emirlik ve Meşrûiyet Kaynakları

Çalışmamızın önceki safhalarında izah ettiğimiz vechile, 1740'da Safevî Şahı Nadir'in Türkistan'ı işgali ile birlikte adem-i merkeziyet istikametindeki gelişen siyasî istikrarsızlık, bu asrın sonları ile XIX. yüzyılın başlarında Hive, Hokand ve Buhara Hanlıklarında yeni hanedanların işbaşına gelmesiyle yerini az çok bir sükûnete bırakmıştı. Bu çerçevede Hive'de Konrat (1804), Hokand'da Min (1789) ve Buhara 'da Mangıt (1785) hanedanları iktidarlarını tesis etmişlerdi. Bu yeni siyasî yapılaşma beraberinde meşrûiyet endişelerini getirmiş ve bu üç hanlıkta da bu durum farklı seyir takip etmiştir. Hokand "hanlık" geleneğinden fazla bir sapma göstermezken, Hive'de "beylik" ananesi oluşturulmaya çalışılıyordu. Buhara ise kendi iç dinamiklerinin bir neticesi olarak yavaş yavaş "emirlik" geleneğini benimsemeye başlamıştır. Başlıca dinî, ananevî

ve ictimai unsurları dikkate alarak, Mangıtlar tesis ettikleri saltanatlarının meşrû zeminlerini hazırlamaya koyulmuşlardı.

Malum olduğu üzere, “Orta Asya’da siyasi sınırları aşan ortak özelliklerden birisi bütün bölge halkı tarafından, Türkler, Tacikler, kentliler (Sart), göçebeler, köylüler, saray erkanı ve hükümdarlar tarafından aynı derecede kabul edilen yol, saf, ehl-i sünnet yoluydu.”¹⁴¹ Bu sebeple dinî platformda aranan meşrûiyet vasıtalarının bu çizginin dışında düşünülmemeyeceği gibi, Şah İsmail’den destek alarak Buhara ve Semerkand’ı ele geçiren Hindistan Hakimi Babür’ün Timur’un soyundan gelmesine rağmen Han olarak tutunamaması hadisesinden de anlaşılacağı üzere tatbik de edilemezdi. R. Grousset’e göre “mezhep sevgisi Timuroğluna bağlılıktan üstün gelmişti.”¹⁴² Bu misal meşrûiyet vasıtalarının hanlık ananesindeki önem sırasını göstermesi açısından da önemlidir. Bu cümleden olarak Mangıt hanedanı üyelerine meşrûiyet kazandıracak en önemli vasıtanın din olduğunu müşahede ediyoruz. Sadece gayri Müslimlerden alınan cizye vergisi ile harcamalarını karşılayan Mir Masum (1785-1800)¹⁴³ ilk defa “Emirü’l-Müminin” ve “Emir” ünvanını alan Mangıt hanıdır. Onunla beraber saltanat geleneğinde bütün hükümdarlar “Emir” sıfatını kullanmaya özen göstermişlerdir.¹⁴² Bu çerçevede Hz. Muhammed’in soyundan gelmek, yani “Seyyid” olmak Emirlerin özellikle arzuladıkları bir durumdu. Tabiki bu yaradılışdan gelen hususiyet olduğundan Mangıt Emirleri burada Moğol geleneği olan “damatlık” yoluyla bu bağı tesis etmişlerdir.¹⁴³

Sünnî geleneğin içerisinde dinin lideri olarak kabul edilen Halife’nin tasdiki de tahta yeni çıkan hükümdarın temin etmeye çalıştığı meşrûiyet vasıtalarının başında gelir. Bunun için İstanbul’a gönderilen sefirler arasında Hive ve Hokand Hanları gibi Buhara Emirlerinin de elçileri vardır. 1819

¹⁴¹ Spuler Berthold, “XVI. yüzyıldan Rus İşgaline Kadar Orta Asya”, çev. Kemal Kahraman, *İslam Tarihi*, II, Hazırlayan. P. M. Holt, K. S. Lampton, B. Lewis, Hikmet Yay., İstanbul, 1989, s. 21.

¹⁴² R. Grousset, a.g.e., s. 447.

¹⁴³ Helene Carrère d’Encausse, *Islam and the Russian Empire*, Basımevi yok, London, 1988, s. 30.

¹⁴² A. Z. V. Togan, a.g.e., s. 204; H. H. Howorth, a.g.e., s. 790.

senesinde Sultan-ı Rum'un huzuruna çıkan Buhara sefiri Hacı Mehmet Şerif Emir Haydar (1800-1826)'in "biat"ını Halifeye arz etmek amacındadır. Ancak Emir'in komşu hanlıklar ile arasında cereyan eden mücadelede kendisine bir destek olması amacını ön planda tutması ile bu teşebbüsü Osmanlı tarafından müspet bir cevap görmemiştir. Neticede devletin başına başka gaileler açması muhtemel görülerek, "biat"ın kabul edildiğini bildiren "menşûr" gönderilmemiştir.¹⁴⁴ Anlaşıldığı kadarı ile Halife'ye biat etmenin siyasî boyutu da söz konusudur ki birbirleriyle sürekli münakaşa halinde olan hanlıkların üstünlük sağlamak için başvurdukları yollardan birisidir.

Ananevî sahada Emir'in saltanatına meşrûiyet kazandıran en önemli vasıtalar menşe' bakımından Cengiz, kültür itibariyle de Timur'un mirasına sahip olmaktır. Mangıt hanedanın menşei hakkında daha önce izahatta bulunup, Cengiz'e dayandığını belirtmiştik. Esasen Seyyidlik meselesinde ifade ettiğimiz vechile "damatlık" sayesinde han nesli ile irtibat sağlanabiliyordu. Buhara'da hüküm sürmüş olan Şeybânî, Astarhan ve sonuncusu Mangıt hanedanları arasında bu şekilde kan bağı oluşturulmuş ve yeni hanedanlığın meşrûiyeti bu noktada temin edilmişti. Fakat Timur ile birlikte Türkistan'da Türk örf ve adetlerinin temayüz etmesi ve bir Timur efsanesinin vücûda gelmesiyle bundan böyle onun mirası hanlar için mühim bir güç kaynağı haline gelmiştir. Bu mirasa sahip olmanın alameti veya sembolü payitahtı Semerkand, Semerkand'daki sarayı, saraydaki tahtıdır. Emir Nasrullah kardeşleriyle taht mücadelesine kalkıştığında Şehzadelik yaptığı Karşî şehrinden önce Semerkand'a hareket etmiştir. *Göktaş* ismiyle marûf olan Timur'un tahtını ele geçirdiğinde ise Han olduğunu ilan etmekte duraksamamıştır.¹⁴⁵ Ünlü seyyah Vambéry Semerkand'ı ziyaretinde bu meseleye değinerek, *Ark* olarak adlandırılan Timur'un sarayının "Birûn" kısmında "Arz Odası"nda bir ila bir buçuk metre yüksekliğinde "yeşil" renkli *Göktaş* tabir olunan kayanın üzerine yerleştirilmiş tahttan bahseder.

¹⁴³ A. Z. V. Togan, a.g.e., s. 204,213.

¹⁴⁴ M. Saray, a.g.e., s. 32-7.

Anlatılanlara göre bu taşı Timur Anadolu'dan ganimet olarak getirmiştir.¹⁴⁶ Ancak taşın rengi konusunda bir yanlışlık olmalıdır, zira gök sıfatından da anlaşılacağı gibi taşın rengi yeşil değil, mavidir.¹⁴⁷ Son olarak tüm İslam devletleri hükümdarlarının diğer hususiyeti olan “sahib-i sikke ve hutbe” ve ölüm cezasını koyan veya kaldıran tek merci olması Buhara Emirleri için de söz konusudur.

İctimaî sahada Emir, saltanatının bekâsı için desteğine muhtaç olduğu, aynı zamanda da ona bir anlamda meşrûiyet kazandıran temel unsurların başında dinî guruplar gelmektedir. Gerek İslam hukukunun yürürlükte olmasından, gerekse Buhara'nın o coğrafyada İslamî eğitimin merkezi olması hasebiyle Ulema ve talebelerin bir nüfûz etme vasıtası olarak kabul edilmesinin Emire sağlayacağı destek göz önüne alınırsa bu kesimin önemi daha iyi anlaşılacaktır.¹⁴⁸ Rus işgali öncesine damgasını vurmuş olan Emir Nasrullah ve Muzaffereddin'in cülûslarında aldıkları fetvalar, nispeten onların iktidarlarını tesis etmelerinde önemli bir etken olmuştur.¹⁴⁹ Bu kesimin yanısıra hanlar her yerde tahta çıkma töreni sırasında “han kaldıran keçe”nin dört köşesini tutan dört uruğa¹⁵⁰ dayanırdı. Buhara Hanlığı Astarhanlılar zamanında Kuşçı, Nayman, Mangıt ve Kineges uruglarına dayanmışlardır. Mangıt döneminde ise “emaretin dört payesi” olarak daha önce hiç itibarı olmayan Min, Arlat, Barın ve Bataş urugları ilan edilmiştir.¹⁵¹

Bu ictimaî gurupların arasında askeriyenin önemi de göz ardı edilmemelidir. Zira diğerleri kadar bu asker taifesi de emirliğin meşrûiyetini veya muhafazasını sağlayacak unsurların arasında önemli bir mevkie sahiptir.

¹⁴⁵ H. H. Howorth, a.g.e., s. 789.

¹⁴⁶ A. Vambéry, a.g.e., s. 205-6.

¹⁴⁷ H. H. Howorth, a.g.e., s. 789; F. H. Skrine, a.g.e., s. 212.

¹⁴⁸ H. C. d'Encausse, a.g.e., s. 19; F. H. Skrine, a.g.e., s. 212,220.

¹⁴⁹ Emir Nasrullah şehzadeliği sıranda bulunduğu Karşi Şehrinin müftüsünden aldığı fetva ve Semerkand Ulemasını desteklemeye davet etmesi olayların lehine gelişmesinde önemli rol oynamıştır. F. H. Skrine, a.g.e., s. 212.

¹⁵⁰ Urug tabirinin sosyal bünyede ifade ettiği sarîh değildir. Herhalde “aileler birliği” manasında alınması icap etmektedir. İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 217.

Bilhassa Emir Nasrullah'ın oluşturmaya çalıştığı profesyonel ordu bu meselede iyi bir misal teşkil edebilir. O, Özbek aristokrasisinin nüfuzunu kırarak İranlı köle asıllı kimselere devletin en yüksek mercii olan Kuşbeyi (Vezir-i Azam) makamını teslim ederek ve aynı şekilde yaklaşık 200 askerden müteşekkil has ordusunu meydana getirerek bu açığı kapatmaya çalışmıştır.¹⁵²

Buhara Emirliğinde bu dengeler hiç bir zaman sabit olamamıştır. Şayet Emir'in ilk hedefi merkezî otoriteyi güçlendirmekse, o zaman askeriye ve uruglar ön plana çıkmış veya Emir'in dinî hassasiyeti ağır basmış ise bu defa dinî guruplar ehemmiyet kesbetmiştir.

2. Devlet Yapısı

Buhara Emirliğinin devlet yapısı İslam, İran, Moğol ve Türk kültürlerinin rengini alarak, coğrafya ve zamanın askerî teşkilatlanma hususiyetlerini de bünyesinde barındırarak bir sentez meydana getirmiştir. Vambéry'ye göre Türk-Moğol etkisi daha baskındır, fakat Wheeler ise ordunun Farisî özellikler taşımakla beraber yargı, maliye ve vergi (toprak sistemi) ile ilgili düzenlemelerin İslam kültürünün etkisi altında olduğunu belirtmektedir.¹⁵³ Daha sonraki izahatlarımızdan anlaşılacağı üzere ikinci değerlendirme daha doğrudur. Ancak biz yine de tedbiri elden bırakmayarak, bu idare sistemin belirli bir modelin izdüşümü olarak kabul etmekten ziyade, zikrettiğimiz farklı kültürlerin etkisi ve

¹⁵¹ A. Z. V. Togan, a.g.e., s. 201,204.

¹⁵² H. C. d'Encausse, a.g.e., s. 28; Goeffry Wheeler, *The Modern History of Soviet Central Asia*, Greenwood Press, Westport, 1964.

¹⁵³ G. Wheeler, *The Modern History...*, s. 43.

her medeniyetleri derinden etkileyen coğrafyanın da bu faktörler arasında önemli bir yer işgal ettiğini göz önünde bulundurmalıyız. Buhara Hanlığının batı ve kuzey kısmı çöller, doğu ve güney bölgesi ise dağlık arazi olması dolayısıyla tek bir merkezden idarenin müşkil bir hale gelmiştir. Bu durum ise Emirliğin hükümdarın oğulları ile birinci dereceden akrabalarının idaresinde vilayetlere (şehirler) taksimini gerekli kılmıştır. Bu taksimat beraberinde güçlü ve otoriter bir sisteminin meydana gelmesini de zorunlu hale getirmiştir.¹⁵⁴ Merkez Buhara'dır ve diğer vilayetler de büyüklüğüne ile nüfuzuna göre şu şekilde sıralanabilir; 1. Karaköl, 2. Buhara, 3. Karşi, 4. Semerkand, 5. Kerki, 6. Hisar, 7. Kermine, 8. Kette Kurgan, 9. Çarçuy, 10. Cizak, 11. Ura Tepe, 12. Şehr-i Sebz. Bu son zikrettiğimiz şehir nüfusu ve büyüklüğü itibariyle Semerkand'a eşittir, ancak Emir ile olan sürekli mücadelesi dolayısıyla Hanlığın şehirleri arasında sayılması mahzurludur.¹⁵⁵

Bu yapılaşma temelde yargı (Şeriat ve örf), maliye (toprak sistemi ve vergi) ve idare (Buhara merkez, Vilayetler, Tümenler, Kışlaklar) olmak üzere üç alanda organize olmuştur. Buhara Hanlığı devlet yapılanmasının bir şema halinde verilmesi konunun daha iyi anlaşılması açısından faydalı olacaktır;

¹⁵⁴ Bu bölümdeki malumatlar istifade ettiğimiz kaynaklardan derlenmiş olup sadece ayrı zikredilmesi gereken hususlarda müelliflerin isimleri belirtilecektir. Devlet sistemini izah ederken yararlandığımız çalışmalar şunlardır; A. S. Becker, a.g.e.; G. Wheeler; *The Modern History...*; H. C. d'Encausse, a.g.e.; M. Holdsworth, a.g.e.; H. H. Howorth, a.g.e.; A. Vambéry, a.g.e.

¹⁵⁵ a. Vambéry, a.g.e., s. 375.

Buhara Hanlığı Devlet Sistemi

Merkez :

Emir
(Dinin Lideri, Han, Başkomutan)

Kuşbeyi (Başvekil) (Hükümet, Dahiliye)	Kazı-kelan (Şeyhü'l-İslam) (Eğitim, Hukuk) (Yargı, Asayiş)	Topçubaşı (Harbiye, Askeriye)

Divanbeyi Ulema- Müftü-Kazı-İşan, Reis
(Maliye Nazırı)(Tedrisat, Hukuk, Yargı, Asayiş)

Zekatçı-kelan
(Baş Mültezim)

Vilayet :

Bey
(Şehzade veya hanedan üyesi)

Zekatçı
(maliye)

Kazı
(yargı)

Reis (Nöker)
(asayiş, ahlak)

Tümen (Emlakdarî, Kent) :

Emlakdar (Mirab)

Zekatçı

Kazı

Reis

Kışlak (Köy, Oba):

Aksakal

Merkezî hükümetin en önemli vasfı İslam hukuku ve örf ile idare edilen bir otokrasi olmasıdır. Sistemin tepesinde halkın nüfuzlu kesiminin desteğini almış dinin reisi, han ve başkomutan olan Emir oturmaktadır. Şemadan da anlaşılacağı gibi merkezî hükümet alt idarî birimlerin bir modelini oluşturmaktadır. Ancak burada önemli bir hususiyet vilayet veya tümendeki bir zekatçının bölgesindeki en yetkili mercie, yani Bey veya Emlakdar'a değil bir üst idarî birimdeki kendi branşının amirine karşı sorumlu olmasıdır. Bu durum Kazı

için de geçerlidir, Emlakdar için de. Bir misal vermek gerekirse bir tümendeki Kazı vilayetin Kadısına, o da merkezde ki Kazı-kelan'a tabiidir.

Türk-İslam devletlerinin ortak özelliklerinden bir diğeri olan hükümdarın merkezdeki sarayında haremiyle ikamet etmesi Buhara hanlığında da aynı şekilde tatbik edilmiştir. Payitaht Buhara'nın *Registan* tabir olunan büyük şehir meydanında, *Ark* olarak isimlendirilen sarayında oturmaktadır. Harem hanın annesi tarafından idare olunurdu. İffet ve nizamî eğitimin yüksek vasıflarını taşıyan hareme memur olmayanların dışında girilmesinin cezası ölümdü.¹⁵⁶ Aynı zamanda merkezî devlet hiyerarşisi işlerini burada yürütmektedir. Bu hiyerarşinin yürüttükleri işlere göre üç ana guruplara taksim edildiğini müşahede ediyoruz. Elimizde birbirinden ufak tefek farklarla ayrılan iki değerlendirme vardır. Birincisi A. Vambéry'nin tasnifidir ki askerî karakteri göz önüne alınarak hazırlanmıştır.¹⁵⁷ Buna göre;

Kette Sipahi;

1. Atalık (Emir)
2. Divanbeyi; Başvekil
3. Pervaneci; kelime itibariyle "kelebek adam" demek olup, Emirnin önemli işlerin takibinden sorumludur.

Orta Sipahi ;

4. Toksabey; Tuğsahibi.
5. İnak
6. Mirahor; Başmuhafız.

Aşağı Sipahi;

7. Çorağası; Çehreağası, görüşmelerde Emirnin yüzüne dönük olarak durur.
8. Mirzabaşı; Başkatip
9. Yasaulbeyi veya Karavulbeyi; Erzakçı
10. Yüzbaşı
11. Pencebaşı
12. Onbaşı

¹⁵⁶ A. Vambéry, a.g.e., s. 190.

¹⁵⁷ a.g.e., s. 374.

İkinci bir tasnif de H. C. d'Encausse'nin Rus tarihçisi A. Semenov'un eserinden aktardığı sıralamadır ki hem karakteri hem de farklı isim ve sıralama dışında aynıdır;

Vizaret-penah;

1. Atalık
2. Gûl-i Kuşbeyi

İmaret-penah;

3. Divanbeyi
4. Pervaneci
5. İnak
6. Dahve (?)
7. Bey

Mübarizat-penah;

8. Eşikağasıbaşı
9. Tuksaba
10. Mirahor
11. Karavulbeyi
12. Zibaşı
13. Mirzabaşı
14. Çehreağasıbaşı
15. Bahadur

Bu iki tasnif arasında göze çarpan en önemli fark Vambéry'nin Emir'in ferdi hizmeti ile saray memuru olarak zikrettiği Kuşbeyi vazifesidir. Saray erkanı içinde en yetkili kişi olarak Kuşbeyi, Buhara ve çevresinin meydana getirdiği merkez vilayetin idaresi ile Emir'in dahilî işlerinin tümünden sorumludur. Emir Nasrullah ile beraber bu görevin köle asıllı Farisîlere tevdi edilmesi hem sadakatini temin etmek hem de yerli ailelerin nüfûzunu kırma amacına yöneliktir.¹⁵⁸ Emir'in haremi ile ilgili sorumlu kişi *Mehrem*'dir. Bunun yanında saray teşkilatında *Mehter*, *Desturhancı*, *Odacı*, *Bakavul* ve *Selamağası* gibi görevliler vardır. Bu hiyerarşideki memurlar Kuşbeyi hariç tutulursa, umumiyetle Özbeklerden seçilir.¹⁵⁹ Devlet kademesinde Kuşbeyi'nden sonra ikinci önemli

¹⁵⁸ M. Holdsworth, a.g.e., s. 9; H. C. d'Encausse, a.g.e., s. 25.

¹⁵⁹ S. Becker, a.g.e., s. 9.

şahsiyet maliyeden mesul olan Divanbeyi gelir. Kuşbeyi'ne tabi olup, vergilerin toplanması, sarayın giderleri ve Hazine'den sorumludur.¹⁶⁰

Bütün bu erkan-ı devletin maaşları, askerler istisna olmak üzere nakit olarak değil de vergi gelirlerini topladıkları kendilerine tahsis edilen arazilerden temin edilir. Teorik olarak bütün topraklar devlete aittir, ancak Emir bu arazilerden belirli bir kısmını maiyetindekilere hizmetleri karşılığında hediye olarak verebileceği gibi, zamanla yasallaşan ve uygulanan özel mülkiyet ve vakıf arazileri de mevzu-i bahis olmuştur. Toprak sisteminin örfi hukuka göre tanzim edildiği¹⁶¹ Buhara Hanlığında, arazileri mahiyetleri itibariyle dört ana guruba ayrılır. Bunlardan hazine arazisi *emlak* tabir olunur ve aynî veya nakdî geliri olan *emlakanesi emlakdar* tarafından toplanır. Bir hususiyeti ise vakıf arazisi olarak tahsis edilememesidir. Emir'in hizmetindeki adamlarına hibe ettiği toprak çeşidi ise *tenkve* olarak adlandırılır ve sahibi de *tenkvedar*'dır. Emir Nasrullah'a gelinceye kadar bu toprak çeşidi babadan oğula miras yolu ile intikal etmiş ve dolayısıyla miktarında artma olmuştur. Emir takip ettiği merkezî otoriteyi güçlendirme siyaseti çerçevesinde, bütün bu arazileri istimlak ederek merkezi destekleyen beylere ve boylara belirli zamana bağlı olarak yeniden tevdi etmiştir.¹⁶² Ayrıca askeriyenin beslendiği kaynak bu tür arazilerin vergi gelirleridir. Özel mülkiyete tabi olan topraklar ise *mülk* olarak adlandırılır. Özelliğine göre *mülk-i haraç* (arazinin durumuna göre belirli oranda aynî veya nakdî vergi alınan arazi çeşidi), *mülk-i öşrî* (İslam fetihleriyle kazanılan, ancak sonraları satılan veya vakfedilen vergiden muaf tutulan bir nevi toprak) ve *mülk-i hürr-i khalis* (Emir'in hibe ettiği toprak türüdür ki *tenkve*'den farkı vergiden muaf olmasıdır) olmak üzere üçe ayrılır. Son olarak *vakıf* arazisi vardır ki bir hayli yekûn oluşturmaktadır. Eğitim ve dinî hizmetlerin masraflarının da karşılandığı, umumiyetle vergiden muaf tutulan bu toprak çeşidi sahipleri tarafından bu tür hizmet amaçlı kuruluşlara bağışlanmıştır. Bunlardan ebediyen hibe edilmiş

¹⁶⁰ a.g.e., s. 8; H. C. d'Encausse, a.g.e., s. 26.

¹⁶¹ M. Holdsworth, a.g.e., s. 13.

olanlarına *vakf-ı mutlak* adı verilir ve bir *mütevelli* tarafından idare edilir. Bir diğer vakıf arazisi ise toprağın gelirinin belirli bir kısmının halka hizmet amaçlı ayrılan türüdür.¹⁶³ Emir Nasrullah'ın cülûsundan evvel bütün hanlık topraklarının birbirlerine nispeti şu şekildedir; %12'si Emir'in, 55.8'i hazinenin, 24.5'i vakıf, 7.8'i özel mülkiyet.¹⁶⁴ XIX. yüzyıl boyunca *vakıf* ile *tenkve* ve *mülk* arazileri hazineye ait olan *emlak* toprakları aleyhine devamlı bir artış içerisinde olmuştur. Bu durum devlet harcamalarının önemli bir kısmının karşılandığı diğer arazilere konulan vergilerin artmasına zemin hazırlamıştır.¹⁶⁵

Toprak sistemi ile yakından alakalı vergi düzeni devletin gelirlerinin temelini oluşturduğu için kısaca bahsedilmesi lazım gelen bir meseledir. Dinî ve örfî iki temelde şekillen bu gelirlerden *Zekat* ve *cizye* İslam dininin öngördüğü iki vergi çeşididir. Merkezî devlet bünyesinde teşekkül eden *zekatçı* memurluğu her ne kadar bu dinî vergi çeşidine atıfta bulunuyorsa da uygulama itibariyle vergilerin tamamını toplayan "mültezim"dir. *Cizye* ise malum olduğu üzere gayr-i müslim tebaadan alınır. Buhara hanlığında sınırlı sayıda Hindu ve Yahudilerden başka gayr-i müslim olmadığından dolayı bu çeşit gelir önemli bir miktar oluşturmaz. Örfî vergiler ise menkul, ticaret malları ve beslenen hayvanlara konan vergiler ile *tenap* denilen arazi vergileridir ki devletin asıl gelirini meydana getirir. Toprağın verimliliği, sulama ve mevsimin durumuna göre arazilerden tahsis edilen vergiler 1/5 ila 1/10 arasında değişiklik arz eder. Vergileri koyup kaldırma yetkisini elinde bulunduran Emir olağanüstü zamanlarda (savaş gibi) ilave vergiler de yükleyebilir. Ayrıca pazar, gümrük, köprü, nehir ulaşımı, yol ve yerel idareciler için toplanan vergiler bu sistemin birer parçasıdır.¹⁶⁶

Bu bölümde merkezî hükümetin en önemli organlarından birini meydana getiren askeriyeden bahsetmek yerinde olacaktır. Çalışmamızın bir önceki

¹⁶² Emir Nasrullah'ın bu amaçla 36.000 parça araziye tevdi ettiği bilinmektedir. M. Holdsworth, a.g.e., s.13.

¹⁶³ H. C. d'Encausse, a.g.e., s. 9-12.

¹⁶⁴ a.g.e., s. 9. Müellif bu değerleri Rus tarihçisi B. Gafurov'dan aktarmaktadır. Vakıf arazilerinde hemen hemen aynı değerler M. Holdsworth tarafından da verilmiştir, s. 13.

¹⁶⁵ M. Holdsworth, a.g.e., s. 13.

kısımında beyan ettiğimiz gibi, Rus işgali karşısında direnme gücü gösteremeyen Buhara ordusu, Emir Nasrullah'ın teşkil etmeye çalıştığı profesyonel bir askerî sınıf olarak *serbaş* (piyade), *topçu* ve *sipah* olmak üzere üç guruba ayrılır. Daha önce bahsi geçtiği gibi bu ordunun uzmanlaşmasında ve modernizasyonunda İran asıllı, Hindistan'da İngilizlerin hizmetinde çalışarak az çok tecrübe sahibi olmuş Abdüssamet¹⁶⁷ adındaki şahsın büyük rolü olmuştur.¹⁶⁸ Özellikle askerî birliklerin nüvesini oluşturan piyade birliği, aynı zamanda Emir'in "has" ordusunu meydana getirmektedir. *Topçu* teşkilatı da az çok düzenli olup, başındaki komutanı *Topçubaşı* doğrudan doğruya Emire tabidir. Birliğin sahip olduğu toplar ise daha çok sabit olup, Rus işgali döneminde 80 civarında olduğu tahmin edilmektedir.¹⁶⁹ Buhara ordusunun en zayıf, en düzensiz bölümü olan Sipahî birliği mahallî beyler tarafından meydana getirilerek ihtiyaç anında toplatılıp ve bineği tedarik edilip, Emir'in komutasında sefere çıkardı. Bu sistemin en mahsurlu tarafı ise yerel beyler tarafından beslenip, ücretleri ödendiğinden sadakatleri emirden ziyade daha çok beyleredir ve bu yüzdendir ki bir bey normal bir zamanda bile bağımsız olabilecek potansiyel güce sahiptir.¹⁷⁰ Ordu içerisinde bir bando birliğinin de bulunduğunu bildiren Schuyler, bunun çok sayıda davul, trampet ve zurnadan müteşekkil olduğunu ve sancaklar taşıdığını beyan etmektedir.¹⁷¹ Emir sayı itibarıyla bir sefer durumunda 35-40.000 civarında asker toplayabiliyordu. Bunların içerisinde kiralanmış Afgan askerlerinin de bulunduğu bilinmektedir.¹⁷² Emir Muzaffereddin Ruslarla yaptığı iki savaşta da bu rakamı temin edebilmiştir, ancak 3.000 kişilik Rus kuvvetine karşı "muzaffer" olamamıştır. Bunun sebebi

¹⁶⁶ A.g.e., s. 30; M. Holdsworth, a.g.e., s. 9.

¹⁶⁷ Z. V. Togan meşhur Rus şarkiyatçısı Khanykov'dan yaptığı alıntısında bu şahsı aslen İran asıllı olup bir cinayet sebebiyle Hindistan'a kaçtığını, orada İngilizlere sığınan bir İranlı şehzadeye hizmet ettiğini ve parası için onu öldürüp bu defa Afganistan'a sığındığını, orada da tutunamayıp Emir Nasrullah'ın hizmetine girdiğini kaydediyor, a.g.e., s. 226. Benzeri bir rivayet H. H. Howorth'da da mevcuttur, a.g.e., s. 790-1.

¹⁶⁸ H. H. Howorth, a.g.e. 790,792.

¹⁶⁹ M. Holdsworth, a.g.e., s. 11. Buhara ordusunun Ruslarla ilk karşılaşması olan İrcar muharebesinde A. Z. V. Togan Emir muzaffereddin'in yirmi toptan onunu bırakıp kaçtığını, ayrıca bu çatışmada topçu birliklerinin başında "güya İslamiyet'i kabul edip Osman adını alan bir firarî Rus Kozak neferi"nden bahseder, a.g.e., s. 228.

¹⁷⁰ M. Holdsworth, a.g.e., s. 10-11; H. C. d'Encausse, a.g.e., s. 27.

¹⁷¹ E. Schuyler, a.g.e., s. 82.

¹⁷² a.g.e., 82; A. Vambéry, a.g.e., s. 376.

bölgeyi 1859’de ziyaret eden Rus sefiri İgnatiev’in yorumunda görmek mümkündür. O, Buhara ordusunu “ teçhizat olarak iptidâî ve askerî ruhtan yoksun” olarak tanımlamaktadır.¹⁷³ Buna bir de ücretlerinin azlığı¹⁷⁴ sebebiyle askerî faaliyetler dışında ticaret, zanaat ve ziraat ile iştigal etmelerini ilave edersek mesele biraz daha vuzûha kavuşmuş olacaktır. Buhara ordusu ile ilgili faslı, zamanın şairi Mîr Azim Sami’nin 1868’de Zere Bulak savaşına iştirake giden askerleri tasvir eden şiiri ile noktalayalım;

...

Bazıları beline hançer bağlamıştı;

fakat söğüt ağacı gibi titriyorlardı.

Kimisi yanına okunu koymuştu;

*fakat bu elif harfinin üzerindeki uzatma işareti gibi sadece
bir nakıştan ibaretti.*

Kimisi çeliğe bürünmüştü,

ama aynadaki akis gibi kalp ve ruhtan mahrumdu...¹⁷⁵

¹⁷³ M. Holdsworth, a.g.e., s. 11.

¹⁷⁴ Vambéry askerlerin harp zamanı asıl maaş aldıklarını, bunun haricinde kendisi ve atının beslenmesi için cüzi bir miktar ücret aldıklarını belirtmektedir, a.g.e., s. 376.

¹⁷⁵ A. Z. V. Togan, a.g.e., s. 229. Şiir müellifin kendi tercümesidir.

B. İctimaî Yapı

1. Dinî Hayat

*“Semerkand yeryüzünün cenneti, Buhara da din ü İslam'ın kuvvetidir.”*¹⁷⁶

Buhara Hanlığı'nın ictimaî yapısını değerlendirmek için ilk önce halkın günlük yaşantısını şekillendiren, onu düzenleyen kurallar silsilesinde en etkin rolü oynayan ve özellikle şark toplumları gibi muhafazakar yapıya sahip olan ülkelerde ön plana çıkan din olgusunun ele alınması gerekmektedir. Türkistan'ın her yerinde olduğu gibi Buhara Hanlığı'nda da din tartışmasız olarak İslam dinidir ve tek mezhep olarak Sünnilik kabul edilmiştir. XIX. asırda Buhara'daki gibi dinin son derece önemli bir rol oynadığı pek az İslam devleti vardır, çünkü, din devletin temeli olmasının yanı sıra, mutlak otorite olan Emir'in gücünü dengeleyen tek unsurdur ve aynı zamanda yargı, eğitim ve kültür sahalarında söz sahibidir.¹⁷⁷ Dinin bu denli ehemmiyet kesbetmiş olmasının bir alameti olarak Buhara şehri “Şerif” sıfatı ile anılmaktadır.¹⁷⁸ İslam hukuku, *Şeri'at*, devlet ve toplum düzeninde hakim unsurdur ve *Örfî* hukuk da bu düzenlemeler içerisinde yerini almıştır. Ancak biz, bu bölümde İslam dininin inanç ve itikadının bir sistematiği ve *Örfî* hukukun prensiplerine yer vermekten ziyade sade bir vatandaşın idarî yapıya kadar toplumun çeşitli katmanlarında bu dinin algılanış ve tatbik edilmesini değerlendirmeye gayret edeceğiz.

¹⁷⁶ A. Vambéry, a.g.e., s. 184; A. Burnes, a.g.e., s. 267.

¹⁷⁷ H. C. d'Encausse, a.g.e., s. 31.

¹⁷⁸ A. Vambéry, a.g.e., s. 169; A. Burnes, a.g.e., s. 189; E. Schuyler, a.g.e., s. 88.

Her şeyden evvel, klasik İslam devletlerinde hükümdarlığın meşruiyetinin temel kaynaklarından biri olan, dinin en yüksek idari makamı Halife'nin onayı ile her hangi bir siyasî teşekkül içerisinde bu dinin yorumlanması ve gözetilmesi vazifesini üstlenmiş olan *Ulema* sınıfının desteğinin tedarik edilmesi gayretleri devlet katında dinin önemini vurgulayan mühim hususiyetlerdendir. Özellikle XIX. asırdan itibaren Buhara Hanlığı'nda da bunun aksi bir durum söz konusu değildir ve olmamıştır. Bu şekilde saltanatını sağlam bir zemine kavuşturabilen Emir, artık toprakları üzerinde yaşayan tebaası için hem siyasî hem de dinî sahada en yüksek mercidir. Geleneksel olarak İslam devletlerinde Halifelerin benimseyip taşıdıkları sıfatlardan biri olan *Emirü'l-müminin* sıfatının Emir Haydar gibi Emir Nasrullah'ın da kullanması ve bu çerçevede dinî kuralların tatbikinde çok katı bir tutum sergilemesi bu noktada iyi bir misal olarak kabul edilebilir.¹⁷⁹ Halefi Emir Muzaffereddin de aynı şekilde bir yol takip etmiştir ve "sonuçta bitmez tükenmez övgü ve yüceltmelerin muhatabı olmuştur."¹⁸⁰

Devlet mekanizması içerisinde dinî işlerin takip ve tatbiki için oluşturulan idarî yapı emirliğin diğer idarî alanlarında olduğu gibi mahallî özelliğe sahiptir. Merkezdeki en yüksek yetkili kişi *Kazı-Kelan*'dir. Bunun idaresi altındaki sahaları mahiyetleri itibariyle dört kısma ayırabiliriz; Eğitim, Yargı, Hukuk ve Asayiş. Eğitim Ulema'nın nüfuzunda olup, Kazı-Kelan'ın kontrolündedir ve *Mektep*, *Medrese* ve *Camii* gibi kurumlar vasıtasıyla yürütülmektedir. *Kazılar* yargı sisteminin işlemesinde görev alırlar ve her idarî birimde- Vilayet, Tümen ve Emlakdarî -ayrı bir memuriyet olarak bulunurlar. Bölgesindeki Bey veya Emlakdar gibi en yüksek idarî mercie değil de bir üst idarî birimdeki Kadıya karşı sorumludurlar. Mahallindeki mahkemeye intikal eden davalara bakarlar, ancak davacı veya davalı temyiz hakkını kullanarak kararın gözden geçirilmesi talebiyle bir üst makama, gerekirse Kazı-Kelan'ın, hatta Emir'in huzuruna kadar çıkabilir. Bu yapı içerisinde önemli bir yere sahip olan *Müftü* yapılan işlerin Şeri'at'a uygun olup olmadığına karar veren, bir anlamda günümüz Anayasa Mahkemesi

¹⁷⁹ H. H. Howorth, a.g.e., s. 790 ; A. Burnes, a.g.e., s. 193.

üyesidir. Konumu itibariyle siyasî bir ehemmiyete sahiptir ve dolayısıyla nüfuzu dinî sahadan siyasî alana yayılma istidadı taşır. Sayı itibariyle on dört kişiden mürekkep olan bu kadro, önceleri Emir tarafından atanmasına rağmen, asrın sonlarına doğru Kazı-Kelan tarafından oluşturulmaya başlamıştır. Asayiş ve Ahlak ile ilgili meselelerle dinî vecibelerin yerine getirilmesinin takibinde söz sahibi olan *Reis*'dir. Şehirlerde güvenliğin sağlanması vazifesini yürüten polis kuvvetlerinin başında olan Reis, aynı zamanda ibadetten kıyafete kadar halkın dinî vecibelere uymasını gözetir. Onun idaresinde geceleri asayişin muhafazasından sorumlu Mirşeb vardır. Merkez vilayetin reisi *İşan-Reis* olarak adlandırılır ve örnek şahıs olması hasebiyle *Seyyid*'lerden seçilir.¹⁸¹

Buhara Hanlığı'nda, diğer İslam devletlerinde olduğu gibi, dinin yorumlanmasında ve bu yorumun halkın günlük hayatına yansımada en etkin rolü oynayan ve daha ziyade halka yönelik hizmetleri ile bilinen *Tarikatlar*, icra ettikleri fonksiyonları ile toplumun en alt tabakasından en üst zümrelerine kadar hanlık halkının din telakkilerinin şekillenmesinde ön planda ele alınması gereken önemli kurumlardan biridir.

Buhara Hanlığı'nda en etkili tarikat *Nakşibendiyye*'dir.¹⁸² Bu durum tarikatın kurucusu olan Bahaeddin Nakşibendî (ö.1389) Hazretlerinin kabrinin Buhara'nın sekiz kilometre kadar yakınında bulunması sebebiyle müridlerinin Buhara'yı baş ikametgah ve ilk doğuş yeri olarak kabul etmeleri ile ilgili bir durumdur.¹⁸³ Tarikatın toplumda oynadığı rol, Nakşibendî Hazretlerinin türbesinin bahçesinde Şeybânî Hanı II. Abdullah ve Mangıt Danyal Atalık'ın kabirlerinin bulunması¹⁸⁴ ile aynı şekilde, Emir Nasrullah'ın tahta oturma meselesinde Hazret'in türbesini her hafta ziyaret edeceğine dair adakta bulunması

¹⁸⁰ A. Vambéry, a.g.e., s. 187.

¹⁸¹ H. C. d'Encausse, a.g.e., s. 31-33; m. Holdsworth, a.g.e., s. 15.

¹⁸² a.g.e., s. 33.

¹⁸³ A. Vambéry, a.g.e., s. 174. E. Schuyler Hazret'in kabrinin teferruath bir tasvirini vermektedir; s. 113,114.

¹⁸⁴ E. Schuyler, a.g.e., s. 114.

ve bunu yerine getirme gayreti içerisinde olmasından anlaşılabilir.¹⁸⁵ Halkın teveccühü de o noktaya varmıştır ki artık bir gelenek meydana gelmiştir. Şehre gelen ve ayrılan kimselerin ziyaret etmeleri, halkın her hafta düzenli olarak gelmeleri, şehir ile türbe arasında ulaşımı sağlayan yaklaşık üç yüz tane merkebin hazır bulundurulması, *Seng-i Murad* (Dilek Taşı)'ın ziyaretçilerin elini, yüzünü sürmekten dümdüz olması ve Hazret'in yedinci ayda dünyaya gelmesi, yedi yaşında Kur'an'ı kalben öğrenmiş olması ile yetmiş yaşında vefat etmesi dolayısıyla yedi rakamı ve katlarının ayrı bir hususiyet taşıması¹⁸⁶ gibi misaller bu meseleyi izah için yeterlidir. Bu tarikatın kemiyet itibariyle de en fazla müride sahip olduğu tahmin edilmektedir. Her ne kadar çalışmamızda temel alınan zaman dilimi dışında kalıyor olsa da bir fikir edinmemiz açısından değerlendirilebilecek bir misale göre sayıları 15. 000 olarak verilmiştir.¹⁸⁷

Buhara Emirligi dahilinde etkili olan tarikatlardan en önemlileri arasında merkezi Harezm olan *Kübreviyye*, Fergana bölgesinde yaygın olmasına rağmen Emirlik sınırları içerisinde de müridleri bulunan *Kadiriyye* ve daha çok göçebe unsurların bağlı oldukları *Yeseviyye* ve onun Buhara'da temelleşen *Hacegan* kolu zikredilebilir.¹⁸⁸ Tüm bu tarikatlar *İşan* tabir olunan şeyhlerinin kontrolündedirler ve müridler onun önünde "gassâlin elinde mevâtâ" misali bir itaat sergilerler.¹⁸⁹

A. Vambéry'nin müşahedelerinden Kalenderî dervişlerinin de Buhara'da mevcut olduğunu anlıyoruz. Afyon çekmekte olan yarı-çıplak iki Kalenderîye tesadüf eden müellif, iskelet haline gelmiş olan bu insanların kendisine ikram ettiği ekme ve meyvenin karşılığında para teklif etmesi üzerine dervişlerin gülerek yirmi seneden fazla bir süredir ellerine para almadıklarını söyleyerek

¹⁸⁵ A. Burnes, a.g.e., s. 318. Müellif Emir Nasrullah'ın adağını yaya olarak ziyaret etme şartına bağladığını ve kendisinin orada bulunduğu zaman Emir'in yolda olduğunu ve ihtiyaç duyacağı eşyasının namaz kılacağı ve gece konaklayacağı yerde hazır bulundurulduğundan bahsetmektedir.

¹⁸⁶ A. Vambéry, a.g.e., s. 196; E. Schuyler de Dilek Taşı'ndan bahsederek siyah renkli bu taşın elini yüzünü süren ziyaretçilerin şifa umduklarını da ilave etmektedir. a.g.e., s. 114.

¹⁸⁷ Bu misal asrın sonlarında vefat eden bir Nakşibendî İşanı'nın vefatında toplanan müritler ile alakalıdır.

H. C. d'Encausse, a.g.e., s. 34.

¹⁸⁸ a.g.e., s. 33,34.

¹⁸⁹ a.g.e., s. 34.

teklifini geri çevirdiklerinden bahsetmektedir.¹⁹⁰ Bunlar da Nakşibendî Hazretlerine olan bağlılıkları ile bilinmektedirler ve XVII. yüzyılda tarikatı kuran Şeyh Sefa Semerkandî'nin halefi kabul edilen *Tura* adında şeyhlerine tabidirler. *Tura*'nın evinde yaptıkları Sabah Namazını müteakip zikirten sonra halkın arasına guruplar halinde dolaşırlar ve Kalenderhane'lerde yaşarlar.¹⁹¹

Son olarak bu tarikatlar çerçevesinde değerlendirilebilecek olan ve İslam dininin rengini taşıyan ancak sınırlarını aşmış-veya sınırlarına girmemiş-*Şamanizm*'den bahsetmek gerekecektir. İslam öncesi özelliklerini muhafaza eden bu din göçebe unsurlar arasında yaygındır ve ferdî veya guruplar halinde yapılan ayinlerde bazı hayvanların kutsanması ile yaptıkları danslar göze çarpmaktadır.¹⁹²

Türkistan'da dinin hayatın tüm alanlarıyla ilgili olduğunun müşahede edilebilmesi için toplumun günlük yaşantısının bir kaç misal ile tasvir edilmesi kafi olacaktır. Devlet sisteminden gayr-i Müslimlerin ulaşımına kadar her sahada varlığı hissedilen dinin, gözle görülür bir biçimde en belirgin olarak ibâdâtın sürekli olanı vakit namazlarda halkın tamamının Camide toplanması ve alış-veriş dahil her şeyin bir kenara bırakılmasında müşahede edilebilir.¹⁹³ Bu hassasiyet halkın yapacağı veya yaptığı her fiilde "Fatiha"¹⁹⁴ okuması gibi en basit meselelerde dahi Kutsal Kitap'dan ayetlerin zikredilmesinden de anlaşılabilir.¹⁹⁵

Buhara'nın hanlık halkının bir parçası olan gayr-i müslim tebaanın da Müslümanlar gibi İslam gelenekleri çerçevesinde yaşadıkları bilinen bir gerçektir. Çalışmamızın ileriki safhalarında durumları daha geniş bir şekilde ele alınacak olan bu kesimin önde gelen unsurları olan Hindu ve Yahudiler, ödedikleri *cizye* vergisi ile statülerini muhafaza etmişlerdir. Ancak diğer İslam devletlerinde olduğu gibi bir takım kısıtlamalar söz konusudur. Bunlar şehir duvarları içerisinde at veya merkep üstünde dolaşamadıkları gibi kadın köle satın

¹⁹⁰ A. Vambéry, a.g.e., s. 147,150. Hadise Karşı'de cereyan etmiştir.

¹⁹¹ H. C. d'Encausse, a.g.e., s. 34. Bölgedeki Kalenderîler hakkında geniş bilgi için bkz. Gunnar Jarring, *Dervish and Qalandar*, Royal Society of Letters, Stockholm, 1987.

¹⁹² a.g.e., s. 34.

¹⁹³ A. Burnes, a.g.e., s. 323, 353.

¹⁹⁴ Kur'an-ı Kerim'in ilk süresidir ve yedi ayetten oluşur.

alamazlar, yeni mabet inşa edemezler ve kendilerine has olan kıyafetlerden başka elbise giyemezlerdi. Fakat bu tür sınırlamaların onların baskı ve zulüm altında yaşadıkları anlamına gelmemelidir, zira huzurlu bir hayat için ihtiyaç duydukları hoşgörü kendilerine gösterilmektedir ve dinleri değiştirmeleri için kendilerine baskı yapılmadığı gibi adalet önünde Müslümanlar ile eşit haklara sahiptirler.¹⁹⁶

Buhara Emirliği'nde gerek idarî yapılaşma ve uygulamalar gerekse toplumun dinî anlayışları, bölgeyi ziyaret eden seyyahları dinin dış görünüşüne önem verildiği kanaatine varmalarına sebep olmuştur. Bunlardan biri olan A. Vambéry'yi bu yargıya ulaşmaya iten şey sürekli müşahedeye tabi tutulan ibadetten kılık-kıyafete kadar halkın dinî vecibeleri yerine getirip getirmediğidir; Her şehrin bir *Reisi* vardır ve elinde dört kamçılı kırbaç taşıyarak caddeleri ve halka açık olan yerleri dolaşır, İslamî prensipler dahilinde her gelip geçeni inceler, lakayt olanları isterse altmış yaşında bir beyaz sakallı olsun sekiz ila on dört gün sürelerle çocuk mektebine gönderir veya namaz vaktinde Camiye gönderir.¹⁹⁷ A. Burnes de namaz vakti Camiye gitmeyen veya yasakları çiğneyen kimselere verilen cezalardan bahsetmektedir. Mesela, eğer bir kimse Cuma Namazı'ndan kaçmış ise deve sırtında burnunun dibinde ölü bir kuşla gezdirilir, bu durum alışkanlık haline gelmişse para veya hapis cezası da uygulanabilirdi.¹⁹⁸ Buharalıların dinî yaşantılarında ne kadar katı olduklarını Şii Farisîleri "kafir" sayarak köle ticaretinin en büyük parçası olarak kabul etmelerinden¹⁹⁹ de anlaşılabilir. İslam akidelerine göre bir Müslüman'ın canı, malı ve namusu diğer bir Müslüman'a haramdır. Umumiyetle İslam dünyasında Şiiler de bu anlamda sınırın dışında kabul edilmemişlerdir ve dolayısıyla köle yapılmamışlardır.

¹⁹⁵ A. Burnes, a.g.e., s. 353. Bir ziyarette bulunulduğunda seyahate çıkarken, yemin ederken yemek yerken, vs.

¹⁹⁶ a.g.e., s. 284,5.

¹⁹⁷ A. Vambéry, a.g.e., s. 185-6.

¹⁹⁸ A. Burnes, a.g.e., s. 284. Müellif eserinde daha bir kaç ceza şeklinden daha bahsetmektedir. Mesela, yüzünü karaya boyayarak merkep sırtında dolaştırma veya kamçılama gibi.

¹⁹⁹ A. Burnes anlattığı rivayete göre Buharalı bir kaç Kadı İran'a yaptıkları ziyaretlerinde burada ilk üç Halifenin açıkça yerildiğini görmeleri üzerine bu "kafirler" in köle olarak satılmalarına fetva vermiştir. a.g.e., s. 343; Hikaye ne olursa olsun onların köle olarak satıldığı bir vakı'adır ve seyyahların müşahedelerinin ortak noktalarından biridir, A. Vambéry, a.g.e., s. 191-3; E. Schuyler, a.g.e., s. 102-9.

Verilen misaller müspet veya menfi ne olursa olsun sosyal hayatı şekillendiren temel unsurun din olduğu bir hakikattir. Bu sebeptendir ki meseleyi Dinî Hayat başlığı altında incelemeyi tercih ettik ve böylece dinin halkın yaşantısında sahip olduğu mevkiinin hususiyetlerini bir nebze olsun aktarmaya çalıştık. Bu cümleden olarak, halkın fikrî yapısının oluşmasında en güçlü vasıta olan eğitim kurumları ve tedrisat sisteminin dinin bu nüfuz alanı dışında kalamadığını ve bahsetmeye çalıştığımız din telakkisinin “sıkı ve katı” özelliğinin de bu yapı içerisinde kendisine mühim bir zemin kazandığını işaret ederek din meselesinin yerini halkın günlük yaşantısının bir panoramasına bırakacağız.

2. Eğitim Kurumları ve Tedrisat

*“Ziya alemin her yerinde semadan arza doğru yayılırken,
Buhara’da ise şehrin kendisinden neş’et eder.”²⁰⁰*

Asırlar boyunca İslam dünyasının ilim merkezliğini yapmış olan Buhara ve Semerkand şehirlerinin haklı olarak kazandıkları şöhretlerinin bir ifadesi olan yukarıdaki ibarenin yansıttığı hakikat, Hadis ilminin zirvesi Buharî’den Astronomi ilminin ünlü siması Ali Kuşçu’ya kadar yetiştirdiği alimler ile gerçek anlamını yakalamıştır. Ancak devletlerin kaderine tabi olan bu saha da Buhara Emirliği’nin XIX. asırdaki siyasî, iktisadî ve ictimai durgunluğundan nasibini almış, bölgenin hala önemli bir ilim merkezi olmasına rağmen o eski ihtişamını muhafaza etmekten uzak kalmıştır. Yapacağımız kısa değerlendirmeden de anlaşılacağı üzere, bu yapı asrın fikrî gelişmelerinden ve yeniliklerinden diğer sahalarda olduğu gibi mahrum kalmış ve bu kısırlıktan kurtaracak ve dönüşümü

²⁰⁰ H. C. d’Encausse, a.g.e., s. 7; A. Burnes, a.g.e., s. 304.

sağlayacak dinamizmi bünyesinde geliştirememiştir. Burada bu hadisenin sebeplerinin araştırılmasından ziyade kurumla ile eğitim sisteminin, çalışmamızda temel aldığımız zaman dilimi dahilinde bir resmini çizmeye gayret edeceğiz. Eğitim kurumları olarak günümüz İlk, Orta ve Lise tahsilinin alındığı, Camii ve Mektepler²⁰¹ bir kenara bırakılırsa tedrisatın can damarı olan Medreseler asıl ilgi alanımızı oluşturmaktadır.

Sadece Orta Asya'dan değil, Hindistan, Afganistan, Çin ve Rusya'dan gelen talebelerin okuduğu medreseler Buhara ve Semerkand'da yoğunlaşmıştır. Buhara'da bir çoğu XV. ve XVI. yüzyıllarda inşa edilmiş olan 365 tane medreseden bahsedilmektedir.²⁰² Mimarî olarak kare bir binanın etrafında "hücre" tabir olunan odalardan müteşekkil olan bu yapılarda talebeler "yatılı" olarak kalmaktadırlar. Bu öğrencilerin sayısı Emirlik genelinde 20.000,²⁰³ Buhara'da ise 5.000'dir.²⁰⁴ Tamamı vakıf arazisi ve binası olan bu kurumlardaki fakir öğrenciler diğer zengin kişilerin ve özellikle de Emir'in bursları ile okuyabilmektedirler.²⁰⁵ Yedi ila sekiz yıllık bir eğitimin sonunda hem idarî hem de dinî kurumlarda görev alabilen bu kimseler, aynı zamanda entelektüel halkayı meydana getirmektedirler. Ancak bu çevre fikrî hayatı canlandıracak, dolayısıyla bu kötü gidişata reçete olabilecek donanıma henüz sahip olamamıştır.²⁰⁶ Bunun için *Ceditçilik* olarak literatüre geçen fikrî hareketin yeşerip bölgeyi de çemberi içine alması biraz daha zaman isteyecektir. Medrese tahsilini bitirmiş bir *molla* girdiği devlet hizmetinde *urak*, *sudür* ve *sadr* olarak bilinen üç aşamadan sonra

²⁰¹ H. C. d'Encausse, a.g.e., s. 33; M. Holdsworth, a.g.e., s.15. İstifade ettiğimiz kaynaklarda tedrisatın bu safhası ile ilgili kayda değer malumat elde edilememiştir. Biz burada sadece bu dönemle alakalı yapmış olduğumuz okumalardan vardığımız kanaatimizi dile getirdik.

²⁰² A. Vambéry, a.g.e., s. 365; A. Burnes, a.g.e., s. 305. Bu sayı Buhara halkı tarafından telaffüz edilmektedir. Ve Burnes de bunu bir fazlasıyla zikretmiştir. Ancak Vambéry bu sayıyı fazla abartılı bulmuştur ve yaptığı gözlemlerinde bunların sadece seksen tanesine tesadüf etmiştir. H. C. d'Encausse ise bu sayıyı 150 olarak zikreder; a.g.e., s. 33. Buhara'daki medreselerin başlıcaları Gögel Taş (1426), Mir-i Arab (1529), Kuş (1372), Cuybar (1582), İrnazar, Kazı Kelan, vs, Semerkand'dakileri ise Uluğ Bey (1434), Timur'un inşa ettirdiği Şirudar, Tillakarî (1618), Hanum, vs,

²⁰³ H. C. d'Encausse, a.g.e., s. 33.

²⁰⁴ A. Vambéry, a.g.e., s. 365.

²⁰⁵ a.g.e., s. 366; A. Burnes, a.g.e., s. 306, müellif dindar insanların gelirini bu kurumlara vakfettiği hamam ve benzeri binaları satın alıklarını söylemektedir.

²⁰⁶ A. Z. V. Togan, a.g.e., s. 220-2.

Kazı-kelan, Müftü ve Alim gibi yüksek dinî memurluklara talip olabilmektedir.²⁰⁷ Tamamı vergiden muaf tutulan bu Mollalar aynı zamanda Camii imamı, Müezzin (duahan), Nöker (köy polisi), Mirza (katip) gibi küçük memurluklara da adaydırlar.²⁰⁸

Bu eğitim kurumlarındaki tedrisatın temellerinde “maalesef, kör fanatizm uzanmaktadır.”²⁰⁹ XVI. asra kadar müspet ilimlerin de yer aldığı bu eğitim sistemi, XIX. yüzyılın ortalarında Mantık ve Hikmet (Felsefe) ile alakalı bir kaç kitabın okutulması dışında, tamamen dinî konuların işlendiği ve tartışıldığı kurumlara dönüşmüştür.²¹⁰ Ancak, “şiir ve tarihe ilgi duyanların kendisini İslamî ilimlere adanmadığı gerekçesiyle ayıplanmalarına” rağmen, İslam dünyasının her tarafından ilim tahsil etmek isteyenleri cezbedecek kadar şöhretini muhafaza edebilmiştir.²¹¹

İctimaî hayatta önemli bir mevkiye sahip olan bu talebeler, siyasî arenada da oynadıkları önemli roller ile sehzadelerin tahta oturmalarında ve yüksek devlet memurluklarının adaylarının belirlenmesinde etkili olabilmektedirler. *Tullâb-i Tumanî* (Buhara Talebeleri) ve *Tullâb-i Kuhistanî* (Doğu Buhara medreseleri öğrencileri) olarak iki mühim guruba ayrılmış olan talebeler saltanat meselelerinde taraf oldukları gibi, dinî sahada en büyük otorite olan Kazı-kelan’ın aday gösterilmesi meselesinde de nüfuzlarını kullanabilmektedirler.²¹² Bu etkileşim çift yönlüdür. Emir de aynı zamanda bu Ulema ve talebeler vasıtasıyla komşu ülkeler üzerinde dinî bir nüfûza sahip olabilmıştır.²¹³

²⁰⁷ H. C. d’Encausse, a.g.e., s. 19.

²⁰⁸ a.g.e., s. 19.

²⁰⁹ A. Vambéry, a.g.e., s. 365; A. Z. V. Togan, a.g.e., s. 219-220. Togan dönemin müelliflerinin eserlerinden yaptığı alıntılarla bu meseleye ışık tutmaktadır.

²¹⁰ a.g.e., s. 365; A. Burnes, a.g.e., s. 307; H. C. d’Encausse, a.g.e., s. 33.

²¹¹ A. Vambéry, a.g.e., s. 365.

²¹² H. C. d’Encausse, a.g.e., s. 33.

²¹³ A. Vambéry, a.g.e., s. 365.

3. Ticaret

Buhara eski çağlardan beri ticaret merkezidir. Onun bu önemi kısmen Batı ile Çin'i ve Hindistan ile Rusya'yı birbirine bağlayan başlıca ticaret yolları üzerindeki konumundan, kısmen de yerlilerinin ticarete olan iştihakından kaynaklanmaktadır. Kültür dolaşımının temel vasıtalarından olan ticaret amaçlı seyahatler ile şehrin mimarî yapısının ticarî faaliyetlerin yürütülebilmesine uygun bir biçimde şekillenmesi gibi olgular, halkın günlük yaşantısının bir çok alanında ticaretin ehemmiyetini hissettirmiştir. Dolayısıyla bu durum, ticaretin Hanlığın ictimâî yapısını şekillendiren önemli faktörlerden biri haline gelmesine sebep olmuştur.

Doğu ile Batı arasındaki geçişlerde bir köprü olan Türkistan, XVI. yüzyılda meydana gelen ve bölgenin tarihine olduğu kadar dünya konjektüründe de mühim-menfi- tesirler bırakan, bölgedeki kara ticaretinin yerini alacak deniz ticareti güzergahlarının tesis edilmesi ile "Yeni Dünya"nın keşfi gibi hadiseler neticesinde Türkistan ticareti, umumiyetle kıtalararası olmaktan çıkıp bölgesel bir yapıya bürünmüştür. Bu yeni şartlarda Buhara tüccarları Hindistan, Afganistan, İran ve Rusya'dan aldıkları malları Harezmi, Kaşgarya ve bir çok göçebe topluluklara satmışlardır. Onların azmini ne çöller ve dağlar, ne de yerel hanların düşmanlığı ile göçebelerin çapulculuğu kırabilmiştir. Rakip olmaya kalkışan kişiler ise karşılaştıkları bu gibi tehlikeler ve zorluklar karşısında onlar kadar kararlılık gösterememişler ve neticede ihtiyaç duydukları emtiayı Buhara tüccarların kendilerine getirmesini beklemişlerdir.²¹⁴ "İpek Yolu"nun bu mimarları beyne'l-milel ticarete yürüttükleri hummalı faaliyetlerini kendi şehirlerinde de devam ettirmişler ve Buhara'yı bir İslam merkezi olduğu kadar alış-verişin de payitahtı haline getirmişlerdir.

---

²¹⁴ A. Burton, a.g.e., s. 1.

Rus işgali öncesi ve sonrası Buhara'yı ziyaret eden seyyahlar eserlerinde müşahade ettikleri bu ticarî faaliyetlerin yürütüldüğü şehir pazarlarının bize geniş bir tasvirini aktarmaktadırlar. Onların bu izahatlarından şehre canlılık kazandıran gayet hususî ve muntazam ticaretin bölge için ne kadar mühim bir rol oynadığını anlıyoruz. Bunlardan Perşembe günü toplanan Buhara pazarının ilk önce en büyük özelliği olan fizikî planından bahsetmemiz yerinde olacaktır. Bu konuda teferruatlı malumat veren A. Vambéry'ye göre Pazarda satışa sunulan her kalem emtia için ayrı bir yer tahsis edilmiştir. Bu şekliyle Farisî etkileri bünyesinde barındıran pazar *Reşte-i Suzengirân* (tuhafiyeciler), *Reşte-i Saraffân* (döviz büroları ve kitapçılar), *Reşte-i Zergirân* (sarraflar), *Reşte-i Çilingirân* (anahtarcılar), *Reşte-i Attârî* (baharatçılar), *Reşte-i Kannadî* (şekerciler), *Reşte-i Çay-furûşî* (çaycılar), *Reşte-i Çit-furûşî* (kumaşçılar), *Bazar-ı Lette* (manifaturacılar), *Timçe Daray-furûşî* (manavlar), vs.²¹⁵ Bu hususî alış-veriş yerlerinden *Reşte-i Çit-furûşî* tabir olunan kumaşçılar çarşısı 284 dükkandan müteşekkil olup, umumiyetle ipek kumaşların satışa arz edildiği merkezdir.²¹⁶ Bu dükkanların yanısıra satılacak olan veya başka şehir ve ülkelere götürülecek olan emtianın muhafazası için kullanılan *kervansaraylar* da bu tabloya dahil edilmelidir. Vambéry tüccarların barınma ve konak yeri olarak da hizmet veren bu yapıların hem ayrı ayrı mallar için hem de farklı milletlerden tüccarlara tahsis edildiğine işaret ederek, bunların sadece Buhara'da otuz iki adet olduğunu zikretmektedir.²¹⁷ Bu yerlerin teftişi her çarşının kendi *Aksakal'*ı tarafından

²¹⁵ A. Vambéry, a.g.e., s. 365. Benzeri tasvirler diğer seyyahların ifadelerinde de vardır; Alex Burnes, *Travels into Bokhara*, London, John Murray, 1834, s. 277; Eugene Schuyler, *Turkistan*, Routledge and Kegan Paul, London, 1876.

²¹⁶ A. Vambéry, a.g.e., s. 271. Bu çarşıardan yirmi altı dükkân olan kitapçılar çarşısını da ziyaret eden müellif genellikle eserlerin el yazması olduğunu ve Türkistan tarihi ile alakalı çalışan şarkiyatçılar için bunların paha biçilmez değere sahip olduklarını bildirmektedir, s. 178-9.

²¹⁷ a.g.e., s. 366. Müelliften otuz yıl kadar önce Buhara pazarını dolaşan a. Burnes bu rakamı yirmi olarak zikretmektedir; a.g.e., s. 301; 1872'de ise Çarlık Rusyası'nın Maliye Bakanlığınca bölgedeki ticarî faaliyetleri gözlemek için gönderilen Petrovsky'nin 1973'de "European Messenger" adlı dergide yayınlanan çalışmalarında bu yapıların sayısını 24 olarak zikretmektedir. Ancak *timi* olarak tabir ettiği kerpiçten çifte örülmüş daha küçük yapılardan da altı tane olduğunu ifade etmektedir; E. Schuyler, a.g.e., s. 95.

gerçekleştirilmektedir. Vergilerin toplanması ve düzenin muhafazası ile görevli olan bu şahıs doğrudan Emire tabiidir.²¹⁸

Pazar yerinin bir başka hususiyeti ise çok kalabalık olmasıdır. Schuyler pazara girerken önden birisinin yolu açtığını ifade ederken²¹⁹ Burnes de bu konudaki hatırasında yoldan karşıdan karşıya geçmenin ancak bir at veya merkebin altında kalma riski ile mümkün olduğunu beyan etmektedir. Bunun gibi mevsim meyvelerinden elma, armut, kayısı, kavun ve üzüm satan bir esnafın kalabalık müşterilerinin taleplerini karşılaması onu hayran bırakmıştır.²²⁰

Buhara işgal öncesinde Rusya, Hindistan, Afganistan ve İran arasında devam edegelen ticarî faaliyetlerdeki merkezî konumunu muhafaza edebilmeyi başarmıştır. Özellikle Rusya ile olan ticareti bu dönemde önemli bir şekilde artış göstermiş ve ilk sırayı almıştır. Bu karlı ilişkilerin devamında ısrarlı olan Rusya Hindistan ve Afganistan'daki İngiliz mevcudiyetinden her zaman endişe duymuş ve gelişmeleri takip için bölgeye memurlar göndermiştir. Bunlardan biri olan ve 1872'de Buhara'yı dolaşan Pevorsky'nin raporunun bazı kısımları bu ticarî faaliyetlerin Buhara Hanlığı bünyesinde sahip olduğu ehemmiyeti iyi bir şekilde yansıtması açısından kayda değerdir; "Buhara Orta Asya ticaretinin önemli bir noktasıdır ve diğer bütün Müslüman ülkelerle hareketli ve büyük bir ticaret yürütüyor. Onlardan kendi yerel mamullerini alıyor ve karşılığında ambarlarından bir çok mal veriyor. Büyük kervansarayları ve kerpiç *tim*leri Hindistan'ın uzak bölgelerinden gelen her çeşit mallarla taşıncaya kadar dolmuştur."²²¹

Buhara'nın Rusya ile olan ticarî münasebeti bütün ticarî faaliyetlerinin başında gelmektedir. Sadece her yıl beş-altı bin devenin istihdam edildiği bu transit taşımacılıkta Rusya'dan çanak-çömlek, demir çaydanlık, şeker, kereste, kağıt, demir, kürk, balmumu, gaz ve bazı mamül maddeler ile tekstil ürünleri; Hindistan'dan yeşil çay, kök boyası, *Kabuli* denilen İngiliz mamulleri, bazı

²¹⁸ a.g.e., s. 366. Bu durum ticarî faaliyetlerin Emir'in doğrudan ilgisi dahilinde olduğunu, dolayısıyla ehemmiyetinin göstermesi açısından önemlidir.

²¹⁹ E. Schuyler, a.g.e., s. 70.

²²⁰ Burnes, a.g.e., s. 277.

²²¹ E. Schuyler, a.g.e., s. 95.

metaller; Afganistan'dan şal, kereste, kaba kumaş, kitap; İran'dan Attar ticaretinin (kumaş boyamacılığında kullanılan her türlü malzeme) tüm malları, gümüş, dinî kitaplar, sert kabuklulardan ceviz, badem, kuzu postu, biber; Merv'den Türkmen atları ve halıları; Hive'den de keten ve koyun yağı, tahıl ve haşhaş tohumu Buhara'ya gelmektedir. Buhara'nın bu ülkelere ihraç ettiği mallar ise tüm bu saydığımız komşularının ürünleri ile kendi mamulleri arasında en önemlileri hammadde veya işlenmiş pamuk, ipek, keten, saten, keçi ve deve kılından dokunmuş *alaca* denilen kaba kumaş ve kurutulmuş meyvelerdir.²²²

Bu faaliyetlerden büyük kazançlar sağlayan Buharalı tüccarlar, XIX. asrın ortalarında bölgede temayüz etmeye başlayan endüstriyel gelişmelerin öncüleri olmuşlardır. Bu cılız ticaret "burjuvası" şehirlerde pamuk eğirme değirmenleri tesis etmişler ve mamullerini de ihraç ederek hanlığın ekonomisine bir dinamizm kazandırmışlardır.²²³

Ticarî faaliyetlerdeki bu yoğunluk halkın ictimai hayatında hem üretime ve bu faaliyetlere katılma hem de farklı kültürlerin bölgeye intikali ve tesiri açısından önemlidir. İran veya Afganistan'dan gelen dinî eserler talebe ve Ulemanın din anlayışlarını şekillendireceği gibi, Herat veya Nizhii Novgorod panayırında günlerce ikamet eden tüccarların mahallî örf ve adetlerden etkilenmemesi düşünülemez.

²²² a.g.e., s. 96; M. Holdsworth, a.g.e., s. 15; A. Vambéry, a.g.e., s. 425-6.

²²³ M. Holdsworth, a.g.e., s. 16; H. C. d'Encausse, a.g.e., s. 19. D'Encausse eserinde bu "kapitalist gelişme hakkında detaylı malumatlar vermektedir.

4. Halkın Hayat Tarzı

Toplumun yaşantısından bahsetmeden önce çalışmamızın bu bölümüne kadar farkında olarak geciktirdiğimiz Buhara'nın hanlık halkından bahsetmek gerekmektedir. Zira kimlik her toplumda olduğu gibi halkın yaşam tarzını belirleyen unsurların başını çekmektedir.

Buhara Hanlığı'nın siyasî sınırlarının kesin tespit edilememesi gibi nüfusunun da ne kadar olduğunun tam olarak belirlenmesi aynı derecede zordur. Ancak, Rus işgali döneminde müelliflerin umumiyetle Vambéry'nin tahmini kabul etmeleri sebebiyle biz de onun değerlendirmesi doğrultusunda hanlık kalkının nüfusunu yaklaşık iki buçuk milyon olarak dikkate alacağız.²²⁴ Bu halkı meydana getiren unsurlar ise başta Özbek olmak üzere Tacik, Hindu, Yahudi ile hanlığın batısında, sınıra yakın göçebe Türkmenler, kuzeyde Kızıl-kum çölü içlerinde Kazaklar ve doğuda Kırgızlar ve az sayıda şehirli Sartlar, Mervliler ve Araplardır.

Hükümdar ailesinin de mensup olduğu Özbekler, XVI. asrın başında yerleştikleri Türkistan'da olduğu gibi Buhara Hanlığı'nda da ekseriyeti meydana getirmektedirler. Aynı şekilde ordu ve devlet hiyerarşisinin temelini oluşturan bu unsur, başta Buhara ve Semerkand olmak üzere umumiyetle şehirlerde meskundurlar.²²⁵ Bir kısmı da Zerefşan vadisinde yarı-yerleşik olarak yaşamaktadırlar.²²⁶ Tacikler bölgenin eski sakinleri olarak kültürlerini muhafaza ettikleri gibi-İslamlaşmaları ayrı bir mevzudur-devlet sistemi de dahil hayatın hemen hemen her safhasına sirayet ettirebilmişlerdir. Özbeklerin bölgeye yerleşmelerinden sonra azınlık durumuna düşen Tacikler yine de şehirlerin nüfusunun önemli bir kısmını oluşturmakla beraber doğudaki dağlık arazide yoğunluk kazanmışlardır. Bir misal vermek gerekirse Semerkand'ın on beş ila

²²⁴ a.g.e., s. 366; H. C. d'Encausse, a.g.e., s. 23; A. S. Becker, a.g.e., s. 7.

²²⁵ A. Vambéry, a.g.e., s. 367.

²²⁶ H. C. d'Encausse, a.g.e., s. 21.

yirmi bin olarak tahmin edilen nüfusunun 2/3'ünü Özbekler, 1/3'ünü de Tacikler meydana getirmektedir.²²⁷

Gayr-i müslim statüleriyle şehirlerde yaşayan Hindular sadece beş yüz kişi kadardır ve ekseriya ticaret ile meşguldürler.²²⁸ *Multani* olarak adlandırılan Hindular tanrıları Vişnu'ya tapmaktadırlar.²²⁹ Buhara, Semerkand ve Karşi gibi büyük şehirlerde yaşayan Yahudilerin ise nüfusu on bin kadardır-Buhara'da dört binden fazla. Ticaret ile özdeşleşen bu milletin Buhara'da başta kumaş boyamacılığı olmak üzere zanaatla meşgul olmaları alışık olmadığımız bir durumdur.²³⁰ Buhara'da Hindular kadar rahat bir hayat süremedikleri belirtilen Yahudilerin bir kısmı Bedahşan vadisinde Neftali, Dan, Zebulan ve Aşur adlarında dört kabileden müteşekkil olarak oturmaktadırlar ve Tacikçe konuşurlar.²³¹

Ticarî faaliyetlerin önündeki en büyük engel olan göçebe unsurlar ise meskun olmadıkları için sayıları hakkında her hangi bir malumata sahip değiliz. Bunlardan batıda Amu-Derya'nın karşı tarafında Kara-kum çölünde bulunan Türkmenler, köle ticaretinin temelini oluşturan İran topraklarından kaçırdıkları Farişleri Hive ve Buhara'da satarak önemli gelirler elde etmektedirler.²³² Çapulculuğun yanısıra bütün göçebe unsurlarda olduğu gibi hayvancılık uğraşlarının başında gelmektedir. Buhara'nın kuzeyinde Kızıl-kum çölünde göçebe hayatı yaşayan Kazaklar²³³ ise az çok bir idarî yapıya sahip-Ordalar-olarak daha medenî bir durumdadırlar. Hive ile Buhara arasındaki nüfuz mücadelelerinde ciddi bir faktör olarak siyasî öneme sahiptirler ve ekseriya

²²⁷ A. Vambéry, a.g.e., s. 213.

²²⁸ a.g.e., s. 372; Müelliften yaklaşık otuz yıl kadar önce bölgeye gelen Burnes ise sayılarını üç yüz olarak vermiştir, a.g.e., s. 286. Ticarete olan istekleri hakkında Burnes "en küçük bir kar için ortaya çok büyük paralar çıkarabileceklerini söylüyor ki Vambéry'nin otuz sene sonra onların "kar sağlamadığı pazar veya köy yoktur" demesi durumlarını anlatan güzel misallerdir.

²²⁹ H. C. d'Encausse, a.g.e., s. 20; A. Vambéry, a.g.e., s. 372.

²³⁰ A. Vambéry, a.g.e., s. 372; H. C. d'Encausse, a.g.e., s. 20. Vambéry bunların yaklaşık yüz elli sene önce İran'ın Kazvin ve Merv şehirlerinden buraya göç ettiklerinden bahseder.

²³¹ H. C. d'Encausse, a.g.e., s. 20.

²³² A. Vambéry, a.g.e., s. 192; A. Burnes, a.g.e., s. 336,7; 1843-5'de bölgeyi dolaşan H. Wolff bu kölelerin sayılarını iki yüz bin olarak tahmin etmektedir, a.g.e., s. 328.

²³³ Kazak ismi bölgede bulunmuş yabancılar tarafından genellikle Kırgız olarak adlandırılmışlardır. Bunlardan biri de A. Vambéry'dir, a.g.e., s. 368.

hayvancılık ile meşguldürler.²³⁴ Doğuda Karategin bölgesinde dağlık arazilerde hayat süren Kırgızlar Buhara Hanlığı'nın dahilî ahvalinde pek mühim bir yer işgal etmezler.

Sart ismi Buhara'da şehirli anlamıyla beraber farklı bir ırkı meydana getiren Soğdlular için kullanılır. Mervliler Taciklerden sonra çoğunluğu oluşturan ve Nadir Şah'ın Azerbaycan ve Karadağ'dan getirip Merv'de iskana tabi tuttuğu, ancak 1810 senesinde de Buhara Hanı Emir Said'in Merv'i topraklarına kattığı zaman Buhara'ya yerleştirdiği yaklaşık kırk bin nüfusa sahip, aslen Türk olan kimselerdir.²³⁵ İlk İslam fetihleriyle bölgeye gelip yerleşen Araplar altmış bin civarındaki nüfuslarıyla Vafkent bölgesinde yaşarlar. Vambéry bunların dış görünüşleri hariç tamamen kültürlerini kaybettiklerini, içlerinden sadece bir kaçının Arapça konuşabildiğini ifade etmektedir.²³⁶ Hanlık halkını meydana getiren unsurlar arasında Farisîler umumiyetle köle statüsünde olup, Türkmenler tarafından Horasan bölgesinden getirilip, Orta Asya pazarlarında satılmışlardır. Bunların çoğu ziraî işlerde istihdam edilmiş olup, diğerleri Emir Nasrullah'ın teşekkül ettirdiği orduda ve devlet işlerinde görev almışlardır.²³⁷ Devlet hiyerarşisinde en yüksek makamlara kadar yükselebildikleri de bilinen bir gerçektir. Komutanlardan Şahrük Han ve Hasan Han ile Topçubaşları Zeynel ve Mehdi Beyler bu meyanda zikredilebilir.²³⁸

Bu insanların mensup oldukları milletlerin kültürleri dahilinde yaşantılarından örnekler vermek yerine, biz burada hanlığın genelinde göze çarpan halkın günlük yaşantısında önemli hususiyetlerden olan şehirlerin umumî görünüşü, kıyafet, yemek, dinlenme ve bir kaç farklı kültürel olguları zikretmekle yetineceğiz.

Türkistan'da hemen hemen her şehirde mimarî açıdan göze çarpan en önemli özellik yüksek duvarlarla çevrili şehrin bir meydan etrafında gelişmiş

²³⁴ A. Vambéry, a.g.e., s. 368-370.

²³⁵ a.g.e., s. 370-1.

²³⁶ a.g.e., s. 370.

²³⁷ H. C. d'Encausse, a.g.e., s. 23-4; A. Vambéry, a.g.e., s. 371.

²³⁸ A. Vambéry, a.g.e., s. 371.

olmasıdır. Bunun en güzel örneğini payitaht Buhara'da görmek mümkündür. Muhtelif kapıları²³⁹ olan şehir surlarının içerisinde Derûnî (iç) ve Birûnî (dış) olmak üzere iki kısma ayrılan şehrin merkezinde *Registan* tabir olunan şehir meydanı bir tarafta Hanın sarayı *Ark*, diğer taraftan da güzel medrese ve camilerle (Medrese-i Gökeltaş, Medrese-i Mir-i Arab, Mescid-i Kelan (Cuma Mescidi), Mescid-i Divanbeyi, vs.) kuşatılmıştı.²⁴⁰ Berberler, fırıncılar, kasaplar ve çay bahçeleri gibi bir çok iş yerinin de bulunduğu bu meydanın etrafında şekillenen şehrin evleri, kamu binaları müstesna, kerpiç ve kagir, tek katlı, düz tavanlı küçük yapılarıdır.²⁴¹ Buhara'daki bu penceresiz evlerin bahçeleri olmazdı. Fakat Semerkand, Karşi ve Şehr-i Sebz'deki evlerin bir tarafındaki yeşil bahçeler şehre daha güzel bir görünüm kazandırıyordu.²⁴² Dar ve düzensiz sokak ve caddelerin kenarlarında sıralanmış olan bu evlerden başka bir çoğu zengin tüccarlara ve yüksek rütbeli devlet memurlarına ait duvarlarla çevrili, sıvalı, çok katlı ve balkonlu konaklar da şehrin umumî manzarasını meydana getiren yapılarıdır.²⁴³ Bu mimarî yapı içerisinde şehrin her tarafından geçen ve hayat damarları olan Dut ağaçlarıyla²⁴⁴ gölgelenmiş su kanalları farklı bir görünüm arz etmektedir. Halkın bedensel ihtiyacından serinlemeye kadar her sahada kullandığı bu su Zerefşan nehrinden yaklaşık altmış kilometrelik kanallar vasıtasıyla Semerkand'dan geçerek şehre ulaşmaktadır. Ancak sağlık açısından bazı sorunlar taşıyan bu suyun vücûtta bir takım parazitler meydana getirdiği söylenmektedir.²⁴⁵

²³⁹ Bu kapıların yerleri asırlardır değişmemiştir, değişen sadece bazılarının isimleridir. Vambéry bu surların on bir kapısının ismini eserinde kaydetmiştir; Dervaze İmam, D. Mezar, D. Semerkand, D. Oğlan, D. Talpaç, D. Şirgiran, D. Karaköl, D. Şeyh Celal, D. Namazgah, D. Salahane ve D. Karşi; a.g.e., s. 362.

²⁴⁰ A.g.e., s. 362-5; E. Schuyler, a.g.e., s. 89.

²⁴¹ A. Burnes, a.g.e., s. 302.

²⁴² E. Schuyler, a.g.e., s. 71,77. Yeşillik açısından Şehr-i Sebz "yeşil şehir" anlamına gelen adından da anlaşılacağı üzere diğer şehirler arasında ayrı bir yere sahiptir.

²⁴³ a.g.e., s. 88-9; A. Burnes, a.g.e., s. 302.

²⁴⁴ Bu kanalların etrafının Dut ağaçlarıyla çevrili olması kanaatimizce ihtiyaca binaendir. Çünkü, Buhara ticaretinde önemli bir yeri olan hammadde ipeğin üretimi için bakılan ipek böcekleri sadece dut ağacının yapraklarını yiyerek beslenmektedir.

²⁴⁵ A.g.e., s. 87; A. Burnes, a.g.e., s. 302.

“Buhara halkının kıyafetleri tanrının mabedine giden insanları andırıyor”²⁴⁶ ifadesinin anlattığı gibi “tepeden tırnağa kadar” mahallî özellikler taşıyan kıyafetler Müslim ile gayr-i müslim arasındaki farkı sembolize eden en belirgin dış görünüş nesnesidir. Farisî ve Tatar etkisinin hissedildiği giyim tarzında Müslümanlar, kadın-erkek, Emirinden köylüsüne başlarında genellikle “türban” taşımaktadırlar.²⁴⁷ Vambéry Mollalar ve hali vakti yerinde olanların beyaz, tüccarlar ve zanaatkarlar ile halkın da mavi renkli olanını kullandığını ifade etmektedir. Bu örtünün Müslümanlara ölümü her an hatırlatan bir eşya ve aynı zamanda onların bu kaçınılmaz hadiseye hazır olduklarının bir alameti olarak “kefen”lerini beraberlerinde taşımaları ile alakalı olduğunu belirtmektedir.²⁴⁸

Elbiseler ise omuzlardan ayaklara kadar uzanan, koyu renkli *çuha* denilen kenarları ve içi kürkle kaplı bir nevi palto ile *udrus* tabir olunan parlak renkli benekli kıyafetlerdir. Yüksek rütbeli idareciler ile zenginler ise bir yüzü kabartma desenli kumaştan dikilen elbiseleriyle dikkat çekmektedirler.²⁴⁹ Ayrıca şarklıların *çakçuk* olarak adlandırılan bir çeşit hışırdayan kumaştan elbise ile *çapan* ve yazlık olarak kullanılan *yektey* denilen çeşitleri de ilgi duydukları kıyafetler arasındadır.²⁵⁰ Yüzlerini peçe ile kapatan kadınlar da aynı uzun manto türü elbiseler giymekteydiler, siyah renkli kıldan mamül kumaşlardan hazırlanan kıyafetlerinin tek farkı kollarındaki kıvrımlardı. Ayaklarda ise kadın erkek dize kadar uzanan çarıklar bulunmaktaydı. Erkeklerin giydiklerinde topuklar daha yüksekçe, kadınlarınsı ise biraz daha kabaca ancak en güzel ipeklerle müzeyyendi. Zengin insanlar bunların üzerine ayakkabı giyerlerdi.²⁵¹ Bu kıyafetlerin ortak özelliği yerli imalatı olması ve gayet canlı renkli kumaşlardan hazırlanmasıdır. Buhara’da Hindu ve Yahudilerin kendilerine has kıyafetleri

²⁴⁶ A. Burnes, a.g.e., s. 323.

²⁴⁷ A. Burnes, a.g.e., s. 288; A. Vambéry, a.g.e., s. 170.

²⁴⁸ A. Vambéry, a.g.e., s. 170,9. Müellif bu şarkların Kur’an’da ifade edilen ölçünün dört ila altı misli fazla olduğunu ifade etmektedir.

²⁴⁹ A. Burnes, a.g.e., s. 275.

²⁵⁰ A. Vambéry, a.g.e., s. 170, 2.

²⁵¹ A. Burnes, 172, 276, 287-8.

başlarında Polonya şapkası, bellerinden sarkan ipleriyle uzun elbiseden oluşmaktaydı.²⁵²

İctimaî hayatın ve günlük yaşantının önemli bir parçası olan yemek kültürü Buhara'da bir gelenektir. Halkın davet edildiği *pilav* şölenleri bu geleneğin mihenk taşıdır. Vambéry Kuşbeyi Hakim Bi'in verdiği böyle bir davete Ulema ile birlikte iştirak etmiştir. Aynı şekilde Emir Muzaffereddin'in Hokand seferi dönüşünde Semerkand'da verdiği pilav ziyafeti müellifi etkilemiştir.²⁵³ Schuyler de haşlanmış et ve pilavdan oluşan yemeklerden bahsederken *dostarhan* denilen yirmi-otuz çeşit yemekten oluşan sofraları da zikretmektedir. Bu sofraya, misafir davet etmeden kimse oturamıyor ve yenemeyen yemekler misafirin evine gönderiliyordu.²⁵⁴ Burnes ise evlerde hane reisinin bizzat hizmetkarlık yaparak tabakları dağıttığını ve herkes yemeğini bitirmeden önce hiçbir şeye dokunmadığını bildirmektedir.²⁵⁵ Bu yemekler içinde Vambéry'nin "Avrupalı okuyucularına güvenle tavsiye edebileceği" ve tarifini verdiği *mantı* kuşkusuz ayrı bir yer tutmaktadır ki lezzeti dolayısıyla pişirildikten sonra *zen-bûsî* (kadın busesi) adını almaktadır.²⁵⁶ Bu yemeklerin ayrılmaz parçası olan çay da bir başka mevzudur. Avrupaî *semaverler*'de kaynatılan çay "her mekan ve zamanda çay içen" halkı adeta davet eder ve şekerli, şekersiz, sütlü, sütsüz, yağlı, tuzlu gibi yarım düzüne yolla içilen çayın²⁵⁷ on altı çeşidi bulunmaktadır; Kıрма, Ahbar, Akkuyruk (bunlar daha ziyade Rusya, İran ve Avrupa'da bulunur), Kara çay, Sepet çay (bu ikisi küp halinde satılır ve kahvaltılıktır), Şibaglu, Gore Şibaglu, Şivin, İtkellesi, Bönge, Poşun, Pu Çay, Tun Tey, Gülbuy, Mişk Göz ve Lonka (bunların tamamı yeşil çaydır ve en son zikredilenin tek bir yaprağı bir bardak çay için kafidir ve en değerlisi olarak kabul edilir.²⁵⁸ Dinlenme ve sohbet zamanlarının en güzel içeceği olan çay bahsinde bir çay bahçesinin tasvirini

²⁵² a.g.e., s. 274; A. Vambéry, a.g.e., s. 170; J. Wolff, a.g.e., s.313.

²⁵³ A. Vambéry, a.g.e., s. 177, 217.

²⁵⁴ E. Schuyler, a.g.e., s. 62, 65, 69.

²⁵⁵ A. Burnes, a.g.e., s. 322.

²⁵⁶ A. Vambéry, a.g.e., s. 181.

²⁵⁷ A. Burnes, a.g.e., s. 277.

²⁵⁸ A. Vambéry, a.g.e., s. 180-1.

yapmak uygun olacaktır. “Avrupa’nın Parisi, Londrası” Buhara’da Registan’da Mescid-i Divanbeyi yanında Karaağaçların gölgesinde *Leb-i Havuz Divanbeyi* (Divanbeyi Havuzu Başı) tabir olunan yer Vambéry için Buhara’nın en muhteşem mıntıkasıdır. Çay Pazarı (Timçe Çay Furûşî)’ndan geçilerek ulaşılan bu bahçenin ortasında kare şeklindeki taşlarla örülmüş gayet derin ve geniş bir havuzun kenarındaki gölgeliklerde kaynayan semaverlerden bir “çay banyosu” günün yorgunluğunu atabilmenin tek yoludur.²⁵⁹

Bu dinlenme yerlerinde *derviş* ve *meddahların* seyirci toplama endişesi olmadan ünlü kahramanların destansı hareketlerini sergilemeleri eşliğinde mani ve gazeller okumaları ile başlarında huni şeklinde sarık ile uzun saç ve sakallarıyla ilahiler söyleyip dans etmeleri bu tabloya bir başka güzellik katmaktadır.²⁶⁰ Bu tür faaliyetleri E. Schuyler de müşahade etmiştir. Bir çay bahçesinde-mevki tam olarak belirtilmiyor ancak Vambéry’nin bahsettiği havuz kenarı olması çok muhtemel-Mirşeb (Gece polisi)’in tanıttığı hokkabazların uysal bir yılan ile oynamaları, ateş yutmaları ve büyük bıçaklarla gösteri yapmaları Schuyler’i eğlendirmiştir. Günün geri kalan kısmını evinde *dutara* dediği bir çeşit enstrüman çalan iki kişinin Özbek ve Farsî şarkılar söylediklerini bildirmektedir.²⁶¹ Müellif, buna benzer Şehr-i Sebz’de misafir olduğu bir konağın balkonunda kendisinin hoş vakit geçirmesi için müzik eşliğinde saatlerce dans eden çocuklardan bahseder.²⁶² Bu cümleden olarak bölgenin kendine has gelenekleri içerisinde orijinal sayılabilecek nitelikte olan Koç Kavgası oyunu bir alana sürülen dört koçun amansız mücadelesidir. Bir kaç vuruştan sonra yorulup ürkenler kaçarken en kuvvetlisi meydana çıkıyor ve ödülü alıyor. Bu oyun son zamanlarda bir bahis mevzusu olması nedeniyle kötüye kullanılmaya başlamıştır.²⁶³

²⁵⁹ A. Vambéry, a.g.e., s. 173.

²⁶⁰ a.g.e., s. 173-4.

²⁶¹ E. Schuyler, a.g.e., s. 70.

²⁶² a.g.e., s. 65.

²⁶³ a.g.e., s. 88.

Türk kültürü içerisinde dinlenme ve sohbet yerleri arasında müstesna bir mevkiye sahip olan hamamlar da hanlığın ictimâî yapısında zikredilmesi gereken hususlardan biridir. 1830'ların başında Buhara'da bulunan Alex Burnes ile 1873'de Eugene Schuyler, Doğu gelenekleri içerisinde en zevkli şeylerden olan hamamların tanıtımının gayet basit olduğunu ancak, burada yapılan işin müstesna bir değere sahip olduğunu kaydetmektedirler. Renkli camları olan büyükçe yuvarlak bir kubbenin etrafında kemerli küçük odalar farklı sıcaklıkta olup, müşteri alışa alışa bu sıcak odalardan geçerek göbek taşının üzerine uzanır ve keseleme ve masajdan sonra çay ve meyve ziyafeti çeker.²⁶⁴ Her odanın ışıklandırıldığı ve bir kısmının ibadet amacıyla kibleye dönük inşa edildiği bu hamamlardan Buhara'da 18 tane bulunmaktadır ve sadece soğuk kış aylarında hizmet verirler.²⁶⁵

Çalışmamızın bu safhasına kadar bir tablosunu çizmeye gayret ettiğimiz Buhara Hanlığı, artık siyasî bağımsızlığını yitirip, Rus kültürünün nüfûz alanına dahil olduğunda hayatın her safhasında bir dönüşüm sürecine de girmiş oluyordu aynı zamanda. Bu dönem ise akademik çalışmalarımızın bir sonraki safhasının konusunu teşkil etmektedir.

---

²⁶⁴ A. Burnes, a.g.e., s. 288-9; E. Schuyler, a.g.e., s. 93-4.

²⁶⁵ A. Burnes, a.g.e., s. 89.

DEĞERLENDİRME

Orta Asya gerek sahip olduğu kültürel kimliği gerekse günümüz Türk dünyası açısından kazandığı yeni konumu itibariyle bir cazibe merkezidir. Bu dünya jeopolitiğinde asırlardır İpek Yolu ticareti ile aynışması ve bizler için “anayurt” olması ile Sovyet Rusyası’nın dağılmasının ardından bağımsız Türkî Cumhuriyetler olarak yeniden tarih sahnesine çıkması ile alakalı bir durumdur. Bu toprakların Rus istilasına maruz kalması ile tarihinin bir başka safhasına giren Orta Asya, bir asırdan fazla bir zaman zarfında Cengiz ve Timur ile meydana gelen kültürel ve etnik değişimin bir benzerine daha sahne olacaktı. XVI. yüzyıldan beri yayılan Rus istila dalgasının gelip dayandığı Türkistan, işgale maruz kaldığı dönemde kendi dahilî ve haricî durumu Çarlığın işgal gerekçeleri kadar bu hadiseye zemin hazırlar mahiyettedir. Daha önce ifade ettiğimiz gibi Bozkır’ın zaptının ardından Hokand Hanlığının işgali gelmiş, bunu da Buhara ve Hive Hanlıklarının işgali izlemiştir. Bunların bu derece ardı ardına oluşlarının hikmeti sadece Rus emperyalizminin “iştahının kabarıklılığı” ile izah edilmesi madalyonun tek yüzüne bakılması anlamına gelecektir. Madalyonun arka yüzü ise yapmış olduğumuz incelemede karşılaştığımız önemli vakıalardan biri olan siyasî arenada cereyan eden “kardeş kavgası”nın Rus tehdidine karşı bir ittifaka dönüşme potansiyeline sahip olamayacak kadar derin izler taşıması ve bu durumun da Rusya’nın işini kolaylaştırmasıdır. Bunun gibi XVI. asır ile beraber bölge sürekli içe dönük bir yapıya bürünmüş, iktisadî, ictimai, siyasî ve kültürel sahalarda bir gelişme gösterememiştir. XIX. yüzyılın ortalarına gelindiğinde bu durgunluk Rusların karşısında idarî olarak tek-vücut olmaktan uzak, askerî olarak taktik ve teçhizat bakımından geri, iktisadî-ticarî bakımdan oturmamış ve ictimai açıdan da oturmamış bir sistem olarak tezahür etti.

Rus işgalinin bilfiil başladığı bir zaman zarfında Balkanlar’da belirli bir kıvama ulaşmış olan milliyetçilik hareketleri ve verdiği “meyveleri” Çarlık

tarafından desteklenirken, Türkistan'da bunun aksi bir durum olan milletlerin istiklallerinin prangaya vurulması hadisesi yaşanıyordu.

XXI. asrın eşiğinde tarih sahnesinde tekrar bağımsız bir dünya olarak yerini alan Orta Asya halkları bu "yaşanmayan yıllar"ın telafisi için kaldıkları noktadan başlama fırsatına ilan ettikleri Cumhuriyetleri ve kurdukları devletleri ile sahip oldular. Şimdi yapılması gereken acizane kanaatimizce tarihin derinliklerinde saklı olan tecrübelerden istifade edilmesidir. Temennimiz bu anlamda tarihin tekerrürden ibaret olmamasıdır.

BİBLİYOGRAFYA

- ALLWORTH, Edward, "Encounter", *Central Asia; A Century of Russian Rule*, ed. Edward Allworth, Colombia University Press, New York, 1967.
- ALPARGU, Mehmet, *Onaltıncı Yüzyılda Özbek Hanlıkları*, 72Ofset, Ankara, 1990.
- ARDEL, Ahmet, "Türk Ülkelerinin Tabii Coğrafyası", *Türk Dünyası El Kitabı*, I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1992, s. 7-55.
- AYDIN, Cengiz, "Ali Kuşçu", Türkiye Diyanet Vakfı *İslam Ansiklopedisi*, II, İstanbul, 1993.
- BARTHOLD, Vassiliy Viladimiroviç, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu, 1990.
- _____, *Four Studies on the History of Central Asia*, I, E. J. Brill, Leiden, 1962.
- _____, "Mangıt", Millî Eğitim Bakanlığı *İslam Ansiklopedisi*, VII, İstanbul, 1993.
- _____, "Şeybânîler", MEBİA, XI, İstanbul, 1993.
- _____, "Türkistan", MEBİA, XII/2, İstanbul, 1993.
- BECKER, Abraham Seymour, *Russia's Protectorates in Central Asia; Bukhara and Khiva, 1865-1924*, Harvard University Press, Cambridge, 1968.
- BREGEL, Yuri, *Bibliography of Islamic Central Asia*, I, Indiana University Press, Bloomington, 1995.
- BROWER, Daniel, "Imperial Russia and Its Orient: The Renown of Nikolai Przhevalsky", *The Russian Review*, 53/3, July 1994, s. 367-381.
- BURNES, Alex, *Travels into Bokhara (Narrative on the Indus)*, John Murray, London, 1834.
- BURTON, Audrey, *The Bukharan Trade. 1558-1718*, Indiana University Press, Bloomington, 1993.

- CARRERE D'ENCAUSSE, Helene , *Islam and the Russian Empire*, London, 1988.
- GRIGORIEF, V. "The Russian Policy Regarding Central Asia", *Travels in Central Asia*, ed. A. Vambéry, John Murray, London, 1864.
- GROUSSET, René, *Bozkar İmparatorluğu*, çev. Reşat Üzmen, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1980.
- HAYİT, Baymirza, *Islam and Turkestan under Russian Rule*, Can Matbaası, İstanbul, 1987.
- HOKANSON, Katya, "Literary Imperialism, *Narodnost* ' and Pushkin's Invention of the Caucasus", *The Russian Review*, 53/3, July 1994, s. 336-352.
- HOLDSWORTH, Mary, *Turkestan in the Nineteenth Century; A Brief History of the Khanates of Bukhara, Khokand and Khiva*, Yayınevi yok, London, 1959.
- HOWORTH, Henry H., *History of Mongols*, II/2, Burt Franklin, New York, Basım yılı yok (İlk Baskı 1880).
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1988.
- KİTAPÇI, Zekeriya, *Yeni İslam Tarihi ve Türkistan*, I, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1991.
- _____, "Tarih Objektifinde Aşağı Türkistan (Mâverâün-nehr)'in Türklüğü Meselesine Umumî Bir Bakış", *Türkistan; Milli Tarih ve Kültür Davamızın Temel Meseleleri*, Hazırlayan: Zekeriya Kitapçı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1993, s. 257-269.
- _____, *Türkistan'da Müslüman Olan İlk Türk Hükümdarları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1988.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Türkiye İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, 1991.
- LANSDELL, Henry, *Russian Central Asia*, Arno Press, New York, 1970.

- MacKENZIE, David, *Imperial Dreams, Harsh Realities: Tsarist Russian Foreign Policy, 1815-1917*, Harcourt Brace College Publishers, Forth Worth, United States, 1994.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Canîler", TDVİA, VII, İstanbul, 1993.
- RIASANOVSKY, Nicholas V., *A History of Russia*, Oxford University Press, Oxford, 1993.
- RIEBER, Alfred J., "Russian Imperialism: Popular, Emblematic, Ambiguous", *The Russian Review*, 53/3, July 1994, s. 331-335.
- SARAY, Mehmet, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetler, 1775-1875*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1994.
- SCHUYLER, Eugene, *Turkistan; Notes of A Journey in Russian Turkistan, Kokand, Bukhara and Kuldja*, ed. G. Wheeler, Routledge and Kegan Paul, London, 1966.
- SKRINE, Francis Henry-ROSS, Edward Denison, *The Heart of Asia; A History of Russian Turkestan*, Methven & Co., London, 1899.
- SPULER, Berthold, "XVI. yüzyıldan Rus İşgaline Kadar Orta Asya", çev. Kemal Kahraman, *İslam Tarihi*, II, Hazırlayan. P. M. Holt, K. S. Lampton, B. Lewis, Hikmet Yay., İstanbul, 1989.
- TOGAN, Ahmed Zeki Velidî, *Bugünkü Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981.
- VAMBERY, Arminius, *Travels in Central Asia*, John Murray, London, 1864.
- WHEELER, Goeffry, *The Modern History of Soviet Central Asia*, Greenwood Press, Westport, 1964.
- WHEELER, Goeffry-HAYWARD, Max, "The Russian Capture of Tashkent", *Central Asian Review*, XIII/2, 1965.
- WOLFF, Joseph, *Narrative of A Mission to Bokhara in the Years 1843-5*, I-II, West Strand, London, 1845.

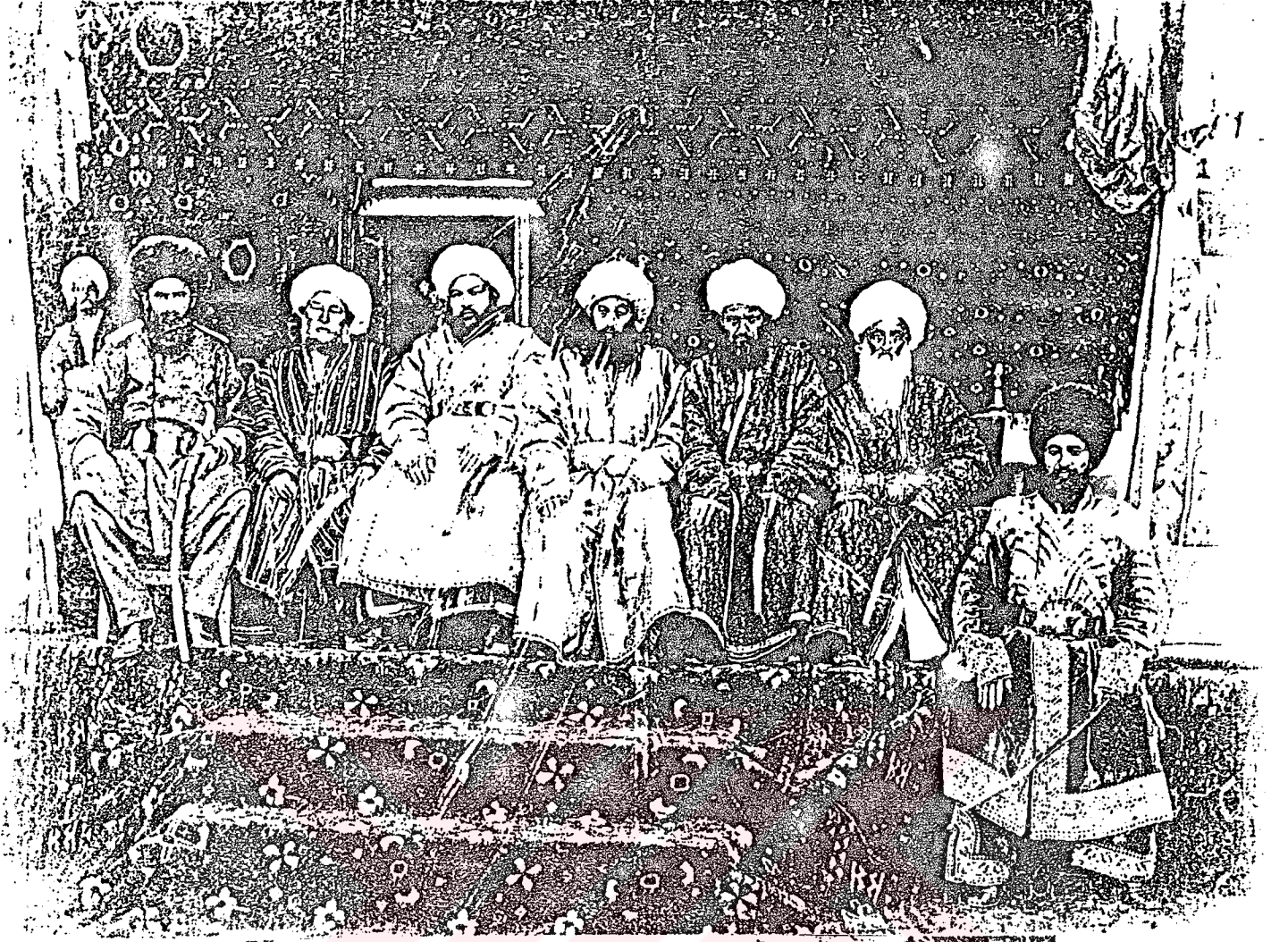
EK 1

Buhara Hanlığı ile ilgili muhtelif resimler* ;

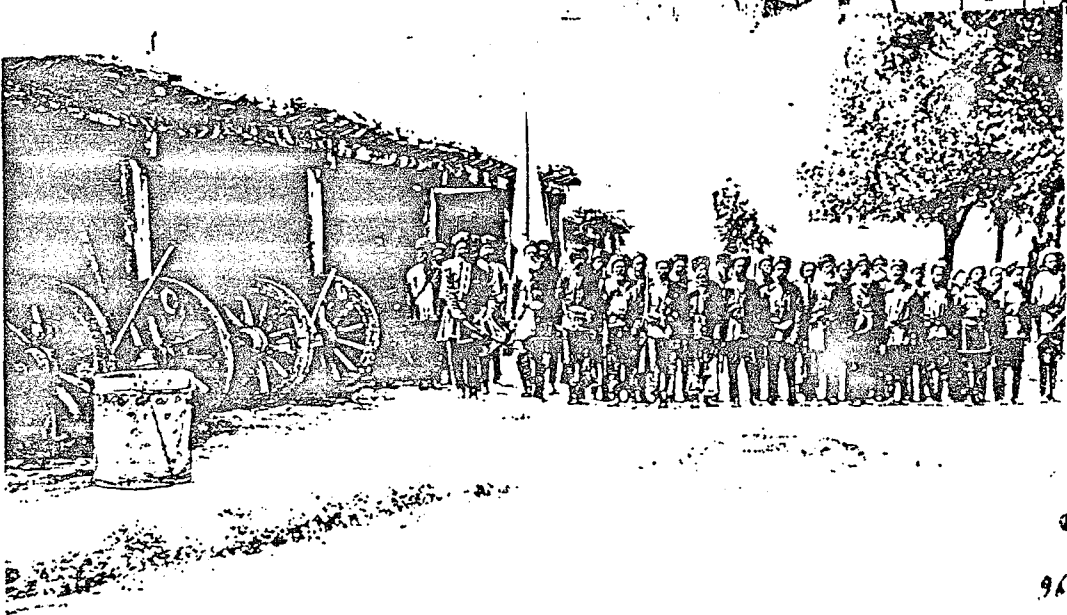
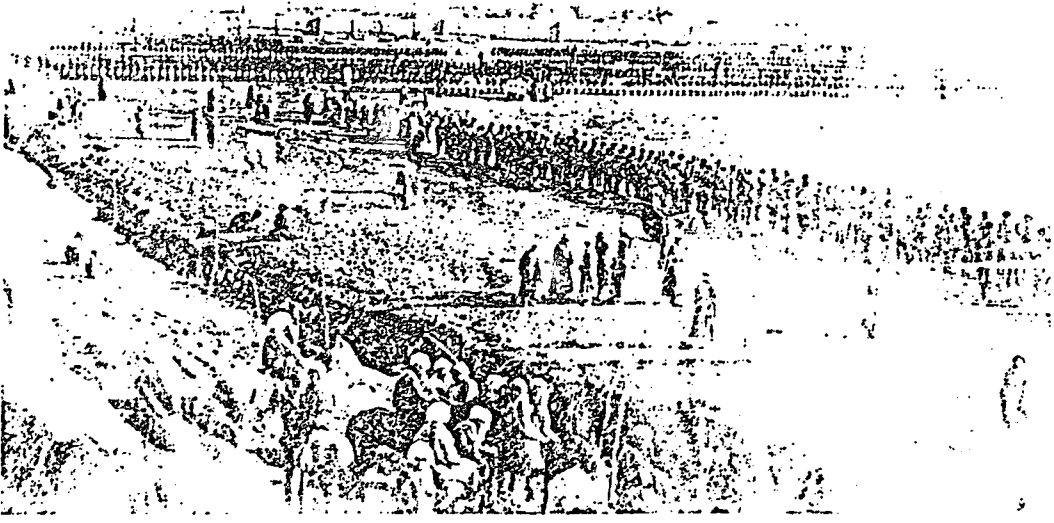

Emiri Es-seyyid Muzaffereddin Bahadır Han

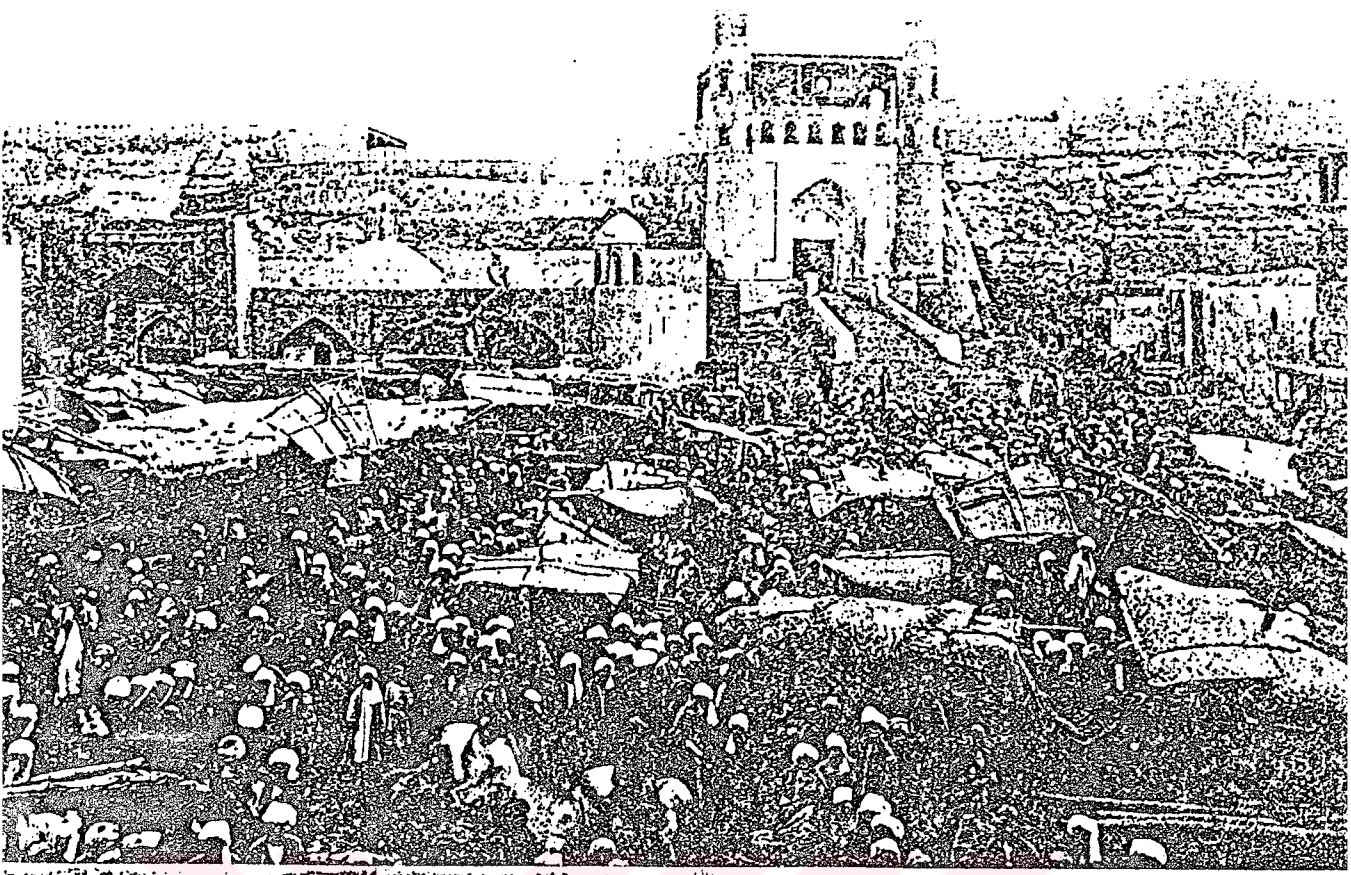
* Resimlerin tamamı Vitaly Naumkin'in hazırladığı albümden alınmıştır ve tamamı 1880 ile 1890'lı yıllara aittir; *Caught in Time; Great Photographic Archives, Bukhara*, Garnet, London, 1993.

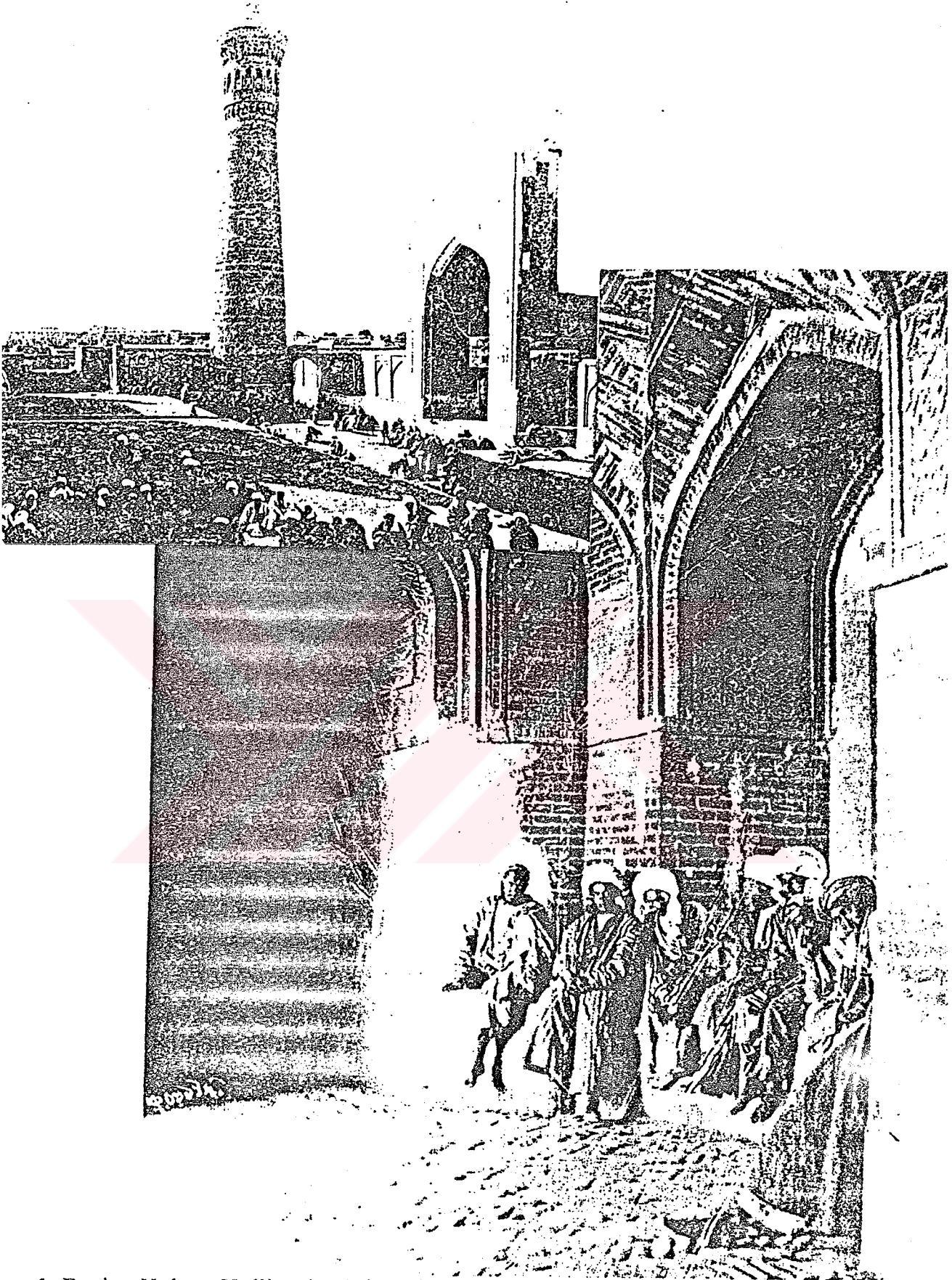
1. Resim; Erkan-ı Devlet, Soldan dördüncü Emir Muzaffereddin'in Kuşbeyi Muhammed Şerif
2. Resim; Topçubaşı ve maiyeti

1. Resim; Buhara Ordusu Merasiminde
2. Resim; Top ve Tüfekler

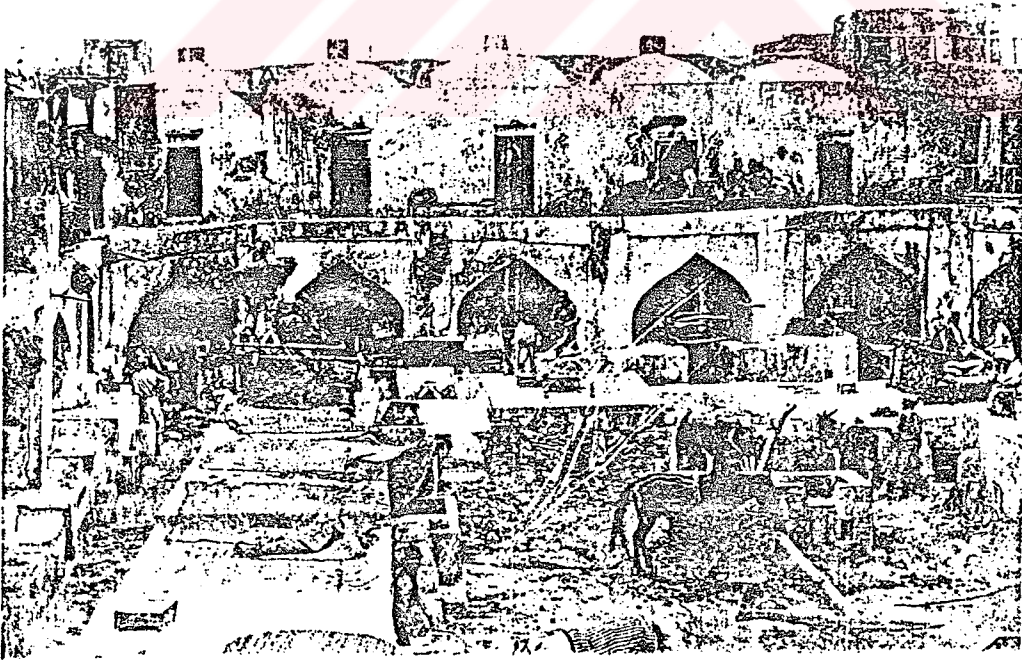
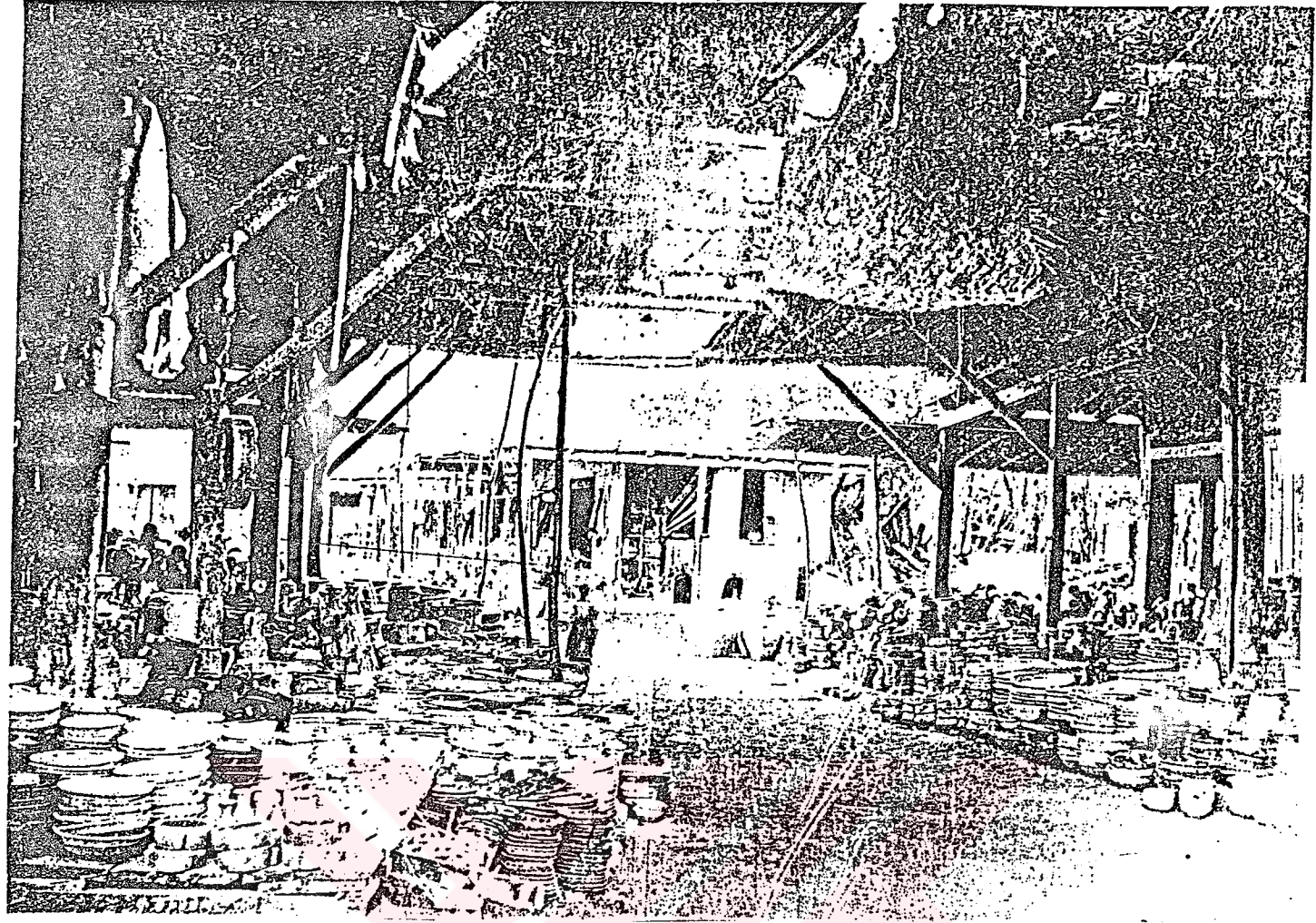
1. Resim; Buhara'nın Meşhur Registan Meydanı, Ark ve Pazar
2. Resim; Şehrin Görünüşü
3. Divanbeyi Havuzu

1. Resim; Kelyan Külliyesi (Kelyan Cami (XV. Asır) ve Minaresi (1127 tarihli, 45 m.) ile Mir-i Arab Medresesi (XVI. Asır)

2. Resim; Mir-i Arab Medresesinin iç görünüşü ve Talebeler

1. Resim; Buhara Pazarından Bir Görüntü
2. Resim; Bir Kervansaray

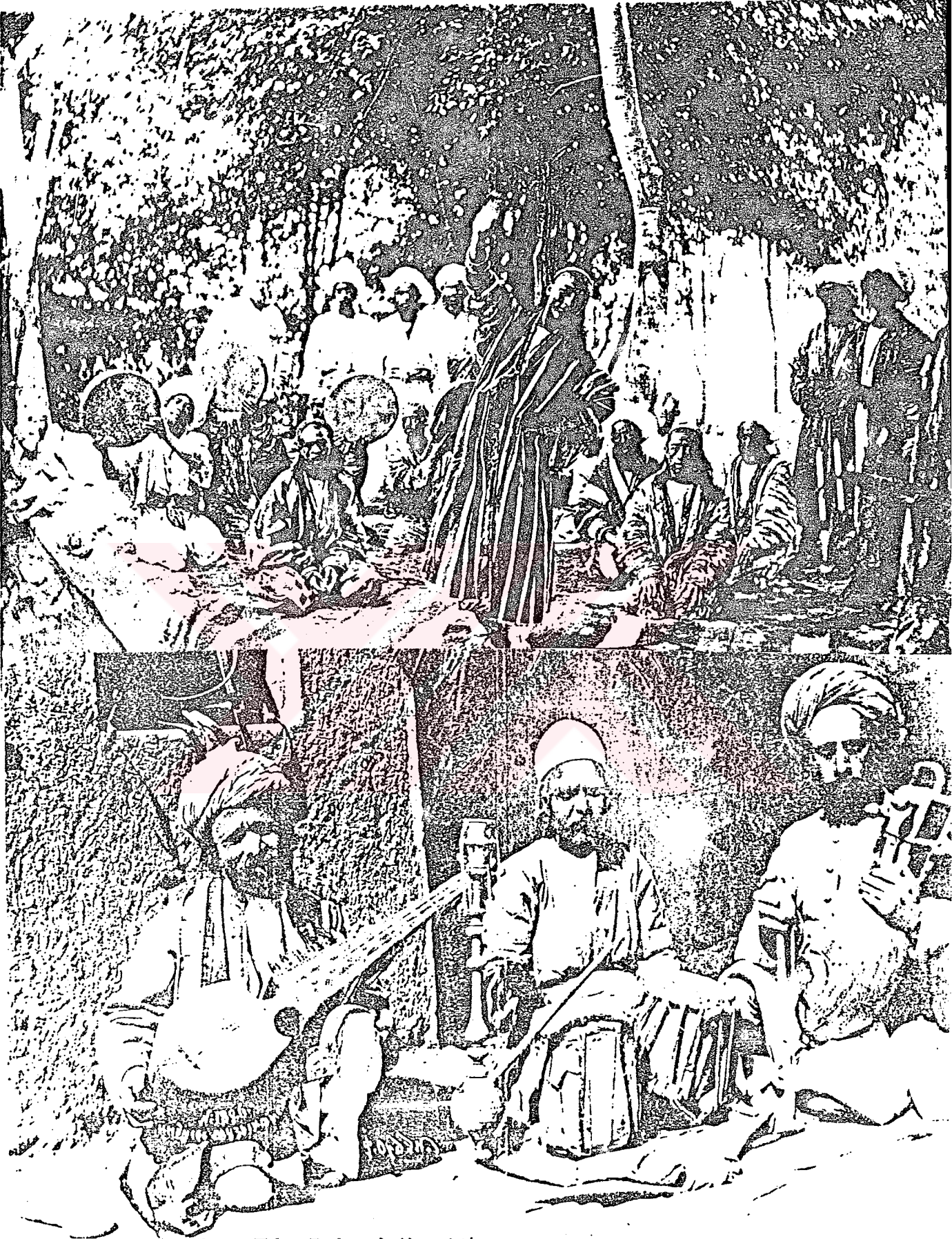
Buharalı Bir Aile

Bir Yahudi Ailesi

1. Resim; Hinduların Ölü Yakma Töreni
2. Resim; Dervişler

1. Resim: Dans Eden Buharalı Çocuklar
2. Resim; Müzisyenler

ÖZGEÇMİŞ

5.11. 1971 tarihinde Çanakkale'nin Biga ilçesinde dünyaya geien Halil Çetin, ilkokulunu Biga Ekrem Ergün İlkokulu'nda, orta ve lise tahsilini de Biga İmam Hatip Lisesi'nde tamamlamıştır. 1995 senesinde Orta Doğu Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünden mezun olarak aynı dönemde Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans öğrenimine başlamıştır. Halen Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde Araştırma Görevlisi olarak çalışmaktadır.

F.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ